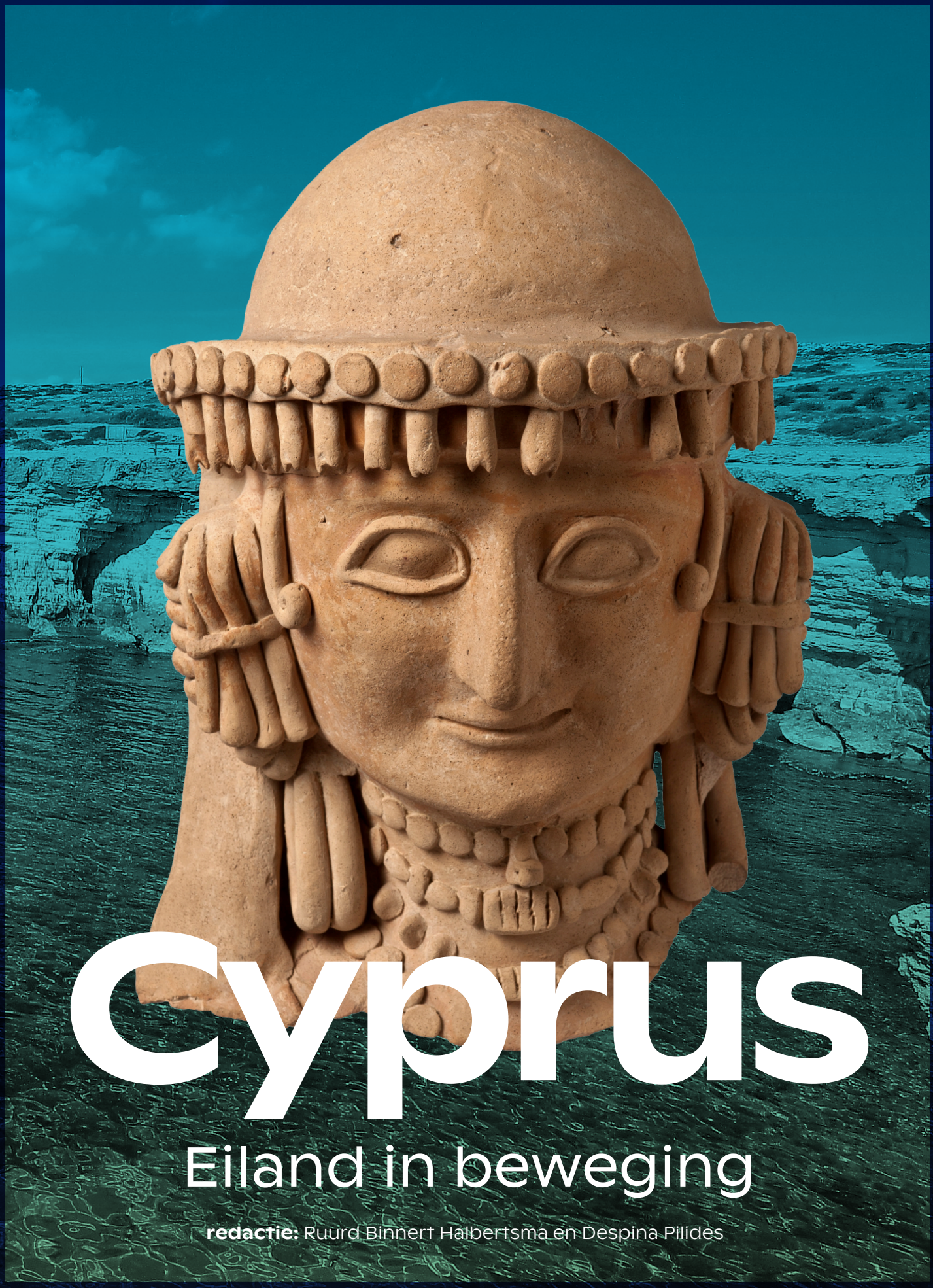

Cyprus

Eiland in beweging

redactie: Ruurd Binnert Halbertsma en Despina Pilides

Cyprus

sidestonepress

Cyprus

Eiland in beweging

redactie: Ruurd Binnert Halbertsma en Despina Pilides

Schutblad voor: Opgraving van het heiligdom van Ayia Irini door de Zweedse Cyprus Expeditie in 1932 (collectie Departement van Oudheden, Cyprus)

Schutblad achter: Opgraving te Kition in 1975 (collectie Departement van Oudheden, Cyprus)

Colofon

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Cyprus - eiland in beweging', van 10 oktober 2019 t/m 15 maart 2020 te zien in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. De artikelen in dit boek zijn geschreven door een internationaal team van specialisten. Het boek is ook in het Engels verschenen onder de titel: 'Cyprus: A Dynamic Island'.

Redactie
Ruurd Binnert Halbertsma en Despina Pilides

Eindredactie
Willem Wirtz, Leonie van Esser, Manon van der Maas

Vormgeving & cover design
Marta Klement (buromillennial.nl), cover gebaseerd op campagne-ontwerp van Studio Berry Slok

Fotografie landschappen Cyprus
Natascha Libbert (tenzij anders vermeld)

Objectfotografie Departement van Oudheden, Cyprus
Athanasios Athanasiou

Objectfotografie RMO
Robbert-Jan Looman

Conservering en collectiemanagement Cyprus
Eleni Loizides

Conservering en restauratie Cyprus
Dina Ioannou, Chrystalla Kypri, Ourania Makri, Nicoletta Miltiadous, Elias Kyriakides, Constantina Hadjivasili

Depotmanagement Cyprus
Giorgos Masouras, Chrysanthos Chrysanthou

Omslagfoto
Portret van een vrouw met sieraden; deel van een levensgroot terracotta beeld; Kyra-Aylos Georgios Rigatos; Cypro-Archaïsch I (ca. 625-600 v.Chr.) (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Met dank aan
De tentoonstelling 'Cyprus – eiland in beweging' en de bijbehorende publicaties kwamen tot stand in nauwe samenwerking met het Departement van Oudheden op Cyprus (Ministerie van Transport, Communicatie en Openbare Werken) en het Cyprus Museum in Nicosia, en met steun van de A.G. Leventis Foundation; Prins Bernhard Cultuurfonds; de Ambassade van de Republiek Cyprus in Nederland; Cyprus Deputy Ministry of Tourism; Press and Information Office, Republic of Cyprus; Labrys Reizen; de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Ministerie OCW); de Vereniging Zakenvrienden Rijksmuseum van Oudheden. Het Rijksmuseum van Oudheden wordt gesteund door de BankGiro Loterij.

© 2019 Rijksmuseum van Oudheden/Departement van Oudheden, Cyprus en de individuele auteurs.

Uitgegeven door
Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com
ISBN: 978-90-8890-854-5
Ook beschikbaar als e-book (PDF):
ISBN 978-90-8890-855-2

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

PRINS BERNHARD CULTUURFONDS

PRESS AND INFORMATION OFFICE

BankGiroLoterij
CULTUUR MAAKT JE RIJKER

THE A.G. LEVENTIS FOUNDATION

DEPARTMENT OF ANTIQUITIES CYPRUS

Labrys Reizen

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

Embassy of the Republic of Cyprus in The Hague

Inhoudsopgave

Colofon 4
Inhoudsopgave 5
Voorwoord directeur Departement van Oudheden, Cyprus 7
Voorwoord directeur Rijksmuseum van Oudheden, Leiden 9
Chronologie en kaart van het oostelijke Middellandse Zeegebied 10

1. Het Cyprus Museum: geschiedenis van een collectie 13

2. Cypriotische oudheden in Leiden 19

3. Van steen tot voorwerp: de geologie van Cyprus 23

4. Het neolithicum: immigraties van overzee 29

5. Het chalcolithicum: tradities en innovaties 37

6. De bronstijd: het belang van koper en handel 41

7. De ijzertijd: het tijdperk van de koninkrijken 47

8. Buitenlands bestuur: de Hellenistische en Romeinse perioden 53

9. Byzantijns Cyprus: de komst van het christendom 63

Uitgelicht: topstukken uit Cyprus, Stockholm en Leiden 69

Auteurs 127
Plaatsnamen-transcriptie 128
Aanbevolen literatuur 131

Marina Solomidou-Ieronymidou
– Directeur Departement van Oudheden, Cyprus

Voorwoord

De tentoonstelling *Cyprus – eiland in beweging* in het Rijksmuseum van Oudheden biedt bezoekers de unieke kans om een buitengewoon rijke en diverse verzameling Cypriotische oudheden bij elkaar te zien in een boeiende, frisse presentatie. De tentoonstelling, met bijna vierhonderd archeologische stukken uit Cyprus, richt de schijnwerpers op de culturele dynamiek en archeologische rijkdom van het eiland.

Het Cypriotische Departement van Oudheden, verantwoordelijk voor het beheer van het archeologische erfgoed, heeft het overgrote deel van de getoonde objecten in bruikleen gegeven. Topstukken uit vaste collecties, maar ook oudheden die voor het eerst aan het publiek worden getoond – niet alleen afkomstig uit het Cyprus Museum en andere Cypriotische archeologische musea, maar ook uit privé-instellingen en -collecties – bieden bezoekers een uitgebreid overzicht van de archeologische vondsten op Cyprus aan de hand van thema's die de dynamiek en culturele diversiteit in beeld brengen.

Cyprus, het derde grootste eiland in de Middellandse Zee, heeft een eeuwenoude culturele traditie en speelde een centrale rol in de geschiedenis van het oostelijke mediterrane bekken en ver daarbuiten. Het eiland, dat al vanaf minstens het 10de millennium v.Chr. werd bewoond, is betrekkelijk klein, maar was buitengewoon belangrijk voor grote culturele en economische ontwikkelingen, zoals de verspreiding van landbouw over Europa, de zeevaart, het maritieme handelsverkeer en de specialisatie van ambachten zoals de bewerking van koper.

De natuurlijke rijkdommen van het eiland en de strategische geografische ligging tussen het Egeïsch gebied, Anatolië, de Levant en Noord-Afrika speelden een grote rol bij de samensmelting van verschillende kunstvormen en de religieuze assimilatie op Cyprus. Ondanks de nauwe betrekkingen met gebieden overzee werd het sociale leven in de Cypriotische oudheid gekenmerkt door traditie en heel eigen gebruiken, iets wat duidelijk terug te zien is in de materiële cultuur van het eiland.

Op de tentoonstelling zijn ook Cypriotische oudheden te zien uit musea buiten Cyprus, zoals die van het Rijksmuseum van Oudheden zelf, maar ook van het Allard Pierson in Amsterdam en de Världskulturmuseerna (nationale musea voor wereldculturen) in Stockholm. Deze objecten weerspiegelen een periode in de archeologie op Cyprus – de 19de en vroeg-20ste eeuw – waarin het nog wettelijk was toegestaan om op grote schaal Cypriotische oudheden naar musea in Europa, Amerika en de rest van de wereld te exporteren. Gelukkig is de situatie tegenwoordig anders; het permanent uitvoeren van Cypriotische oudheden is bij wet verboden.

Tentoonstellingen als deze laten zien dat de deelnemende instituten waarde hechten aan internationale collegialiteit en samenwerking. Het uitwisselen van cultureel eigendom voor wetenschappelijke, culturele en educatieve doeleinden vormt een speerpunt in het beleid van het Departement van Oudheden. Dat is ook terug te zien in de samenstelling van de auteurs die deze publicatie hebben verzorgd: wetenschappers van Cyprus en daarbuiten die gespecialiseerd zijn in verschillende facetten van de Cypriotische archeologie.

Hoewel het niet de eerste keer is dat Cypriotische oudheden de zee oversteken naar grote tentoonstellingen, is dit tot nu toe de meest omvangrijke groep objecten die aan een buitenlands museum in bruikleen is gegeven. Ik ben ervan overtuigd dat deze tentoonstelling de culturele samenwerking tussen Cyprus en Nederland zal versterken. Zij biedt het publiek de gelegenheid om meer over Cyprus te weten te komen, en vormt uiteindelijk misschien zelfs een aanleiding om het eiland te bezoeken en de archeologische sites te bewonderen waar veel van de vondsten zijn gedaan.

Wim Weijland
– Directeur Rijkmuseum van Oudheden, Leiden

Voorwoord

Aphrodite is voor Cyprus altijd de godin van de beweging geweest. Zij deed het graan, de druiventros en de rozen bloeien. Landbouw en de winning van mineralen maakten het eiland rijk. De goederen werden verhandeld en als machtige godin beschermde Aphrodite de zeevaart. Als godin van de liefde zette zij mensen ertoe aan elkaar te beminnen en gaf zij steun aan vrouwen bij de bevalling. Zij beschermde kinderen en stond mensen bij in voor- en tegenspoed. Zij was, kortom, een machtige oergodin, uit zee geboren aan de westkust van het eiland, en vereerd in de vorm van een grote steen in de tempel van Palaepaphos. Met de groeiende invloed van andere culturen werden later ook nieuwe goden en godinnen vereerd, die taken van Aphrodite overnamen. Haar belangrijke positie is Aphrodite op Cyprus echter nooit kwijtgeraakt.

Beweging is het centrale thema van de tentoonstelling *Cyprus – eiland in beweging*, die in nauwe samenwerking met het Cypriotische Departement van Oudheden en het Cyprus Museum in Nicosia is samengesteld. Als centraal gelegen eiland in het oostelijke Middellandse Zeegebied heeft Cyprus altijd de functie van *trait-d'union* gehad tussen de grote culturen van Anatolië, het Nabije Oosten, Egypte en de Griekse wereld. Met immigranten uit deze gebieden vonden nieuwe ontwikkelingen hun weg naar Cyprus. Op het eiland werden verschillende talen gesproken en diverse alfabetten gebruikt. Met de inlijving van Cyprus in het hellenistische koninkrijk der Ptolemaeën en later in het immense Romeinse rijk kwam er een einde aan deze pluriformiteit, maar niet aan het eigen karakter van de Cypriotische cultuur.

Als schakel tussen Oost en West vervult Cyprus voor het Rijksmuseum van Oudheden een centrale rol. Alle mediterrane verzamelgebieden van het museum komen op Cyprus samen: het oude Nabije Oosten, Egypte, het oude Griekenland en het Romeinse rijk. Het was dan ook een lang gekoesterde wens om de cultuur van Cyprus een keer uitgebreid voor het voetlicht te brengen. Wij zijn bijzonder verheugd dat deze gelegenheid zich nu voordoet.

De tentoonstelling en deze publicatie tonen de hoogtepunten van de verschillende culturen die op Cyprus hebben gebloeid. Daarnaast is er aandacht voor de centrale rol die de handel speelde, met name de winning en export van koper. Maar ook voor de veelheid aan inheemse en exotische goden en godinnen en het dagelijkse leven van de Cyprioten in de oudheid.

Met het thema 'beweging' sluit de expositie ook af: we zien een bonte verzameling levendige Cypriotische objecten, in combinatie met bewegend beeld en moderne kunst, die direct aansluit bij de oude dynamiek. Hier wordt duidelijk dat de boodschap die de Cypriotische cultuur ons geeft, van alle tijden is: *panta rhei* – alles is in beweging en alles is voortdurend onderhevig aan veranderingen.

De publicatie die u thans in handen heeft, is samengesteld onder redactie van het Departement van Oudheden op Cyprus en het Rijksmuseum van Oudheden. Verschillende internationale experts zijn bereid gevonden hun kennis over de cultuurperioden van het eiland met ons te delen. De illustraties bij de artikelen zijn grotendeels gekozen uit de voorwerpen die op de tentoonstelling te zien zijn.

De tentoonstelling *Cyprus – eiland in beweging* is de grootste die ooit in Nederland is georganiseerd rond deze belangrijke schakel tussen Oost en West. Het Rijksmuseum van Oudheden is erg verheugd over de uitstekende samenwerking met het Departement van Oudheden en het Cyprus Museum in Nicosia, waardoor een zo groot aantal bruiklenen uit verschillende musea op Cyprus mogelijk is geworden. In het bijzonder danken wij dr. Despina Pilides en dr. Marina Solomidou-Ieronymidou, van het Departement van Oudheden, evenals Eftychia Zachariou-Kaila, Efthymia Alphas en Eleni Loizides voor hun onvermoeibare inzet en het delen van hun onmisbare kennis. Tevens zijn wij de ambassadeur van Cyprus in Den Haag, Zijne Excellentie Elpidoforos Economou, dankbaar voor al zijn hulp.

Onze dank gaat ook uit naar de collega's van de Världskulturmuseerna in Stockholm, het Leventis Municipal Museum in Nicosia, Bank of Cyprus Cultural Foundation in Nicosia, de heer en mevrouw Konomis, het Allard Pierson in Amsterdam, Kunstmuseum Den Haag, het Keramiekmuseum Princessehof in Leeuwarden en Museum Voorlinden in Wassenaar voor het ter beschikking stellen van belangrijke bruiklenen. Fotograaf Natascha Libbert willen wij bedanken voor de bijzondere foto's die zij maakte op Cyprus voor de tentoonstelling en deze publicatie. Dank ten slotte aan alle medewerkers en stagiairs, intern en extern, die hun beste krachten hebben gegeven aan de realisering van dit project. Dat deden zij onder de deskundige leiding van projectleider Leonie van Esser, conservator Ruurd Halbertsma en vormgeefster Anika Ohlerich, die ik zeer erkentelijk ben voor hun inzet en ideeën.

Chronologie

Neolithicum	**10de – 4de millennium v.Chr.**
Prekeramisch Neolithicum	10de – 6de millennium v.Chr.
Keramisch Neolithicum	5500 – 3900 v.Chr.
Chalcolithicum	**3900 – 2500 v.Chr.**
Vroeg Chalcolithicum	3900 – 3400 v.Chr.
Midden Chalcolithicum	3400 – 2800/2700 v.Chr.
Laat Chalcolithicum	2800/2700 – 2500 v.Chr.
Vroege Bronstijd (Vroeg Cyprisch)	**2500 – 2000 v.Chr.**
'Philia-fase'	2500 – 2400/2300 v.Chr.
Vroege Bronstijd I (VC I)	2400/2300 – 2200 v.Chr.
Vroege Bronstijd II (VC II)	2200 – 2100 v.Chr.
Vroege Bronstijd III (VC III)	2100 – 2000 v.Chr.
Midden Bronstijd (Midden Cyprisch)	**2000 – 1650 v.Chr.**
Midden Bronstijd I (MC I)	2000 – 1850 v.Chr.
Midden Bronstijd II (MC II)	1850 – 1750 v.Chr.
Midden Bronstijd III (MC III)	1750 – 1650 v.Chr.
Late Bronstijd (Laat Cyprisch)	**1650 – 1050 v.Chr.**
Late Bronstijd I (LC I)	1650 – 1550 v.Chr.
Late Bronstijd II (LC II)	1550 – 1200 v.Chr.
Late Bronstijd III (LC III)	1200 – 1050 v.Chr.
Cypro-Geometrische periode	**1050 – 750 v.Chr.**
Cypro-Geometrisch I (CG I)	1050 – 950 v.Chr.
Cypro-Geometrisch (CG II)	950 – 900 v.Chr.
Cypro-Geometrisch (CG III)	900 – 750 v.Chr.
Cypro-Archaïsche periode	**750 – 450 v.Chr.**
Cypro-Archaïsch I (CA I)	750 – 600 v.Chr.
Cypro-Archaïsch II (CA II)	600 – 475 v.Chr.
Cypro-Klassieke periode	**475 – 312 v.Chr.**
Cypro-Klassiek I (CK I)	475 – 400 v.Chr.
Cypro-Klassiek II (CK II)	400 – 312 v.Chr.
Hellenistische periode	**312 – 58 v.Chr.**
Romeinse periode	**58 v.Chr. – 395 na Chr.**
Byzantijnse periode	**395 – 1200 na Chr.**

Kaart van het oostelijke Middellandse Zeegebied

Cyprus (hier rood gekleurd) ligt centraal in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Die ligging is bepalend geweest voor de geschiedenis van het eiland. De voortdurende beweging van mensen, ideeën en goederen leidde tot een wisselwerking tussen Cyprus en de omringende culturen van het Egeïsch gebied, Anatolië, de Levant en Noord-Afrika (© Kathrin Hero).

DISCOVERING
MYTHICAL
CREATURES
APHRODITE

1. Het Cyprus Museum: geschiedenis van een collectie

Eind 19de eeuw had het culturele erfgoed van Cyprus ernstig te lijden onder de praktijken van handelaren en andere personen die archeologische opgravingen uitvoerden om de vondsten vervolgens te verkopen aan buitenlandse privé-verzamelaars of musea.

Het gevolg was dat de objecten in de loop der tijd over de hele wereld verspreid raakten. In reactie hierop vaardigde de Ottomaanse regering van het eiland in 1869 een wet uit, het *Règlement sur les objets antiques*, die voorschreef dat het opgraven en verhandelen van oudheden voortaan van overheidswege goedgekeurd moest worden.

Een paar jaar later, in 1874, werd deze wet vervangen door een uitgebreidere regelgeving die bepaalde dat vondsten bij officiële opgravingen gelijkelijk verdeeld moesten worden tussen de regering, de eigenaar van het desbetreffende stuk land en de uitvoerder, en dat het exporteren van de objecten was toegestaan. Hoewel deze bepaling bij een wetswijziging in 1884 weer werd ingetrokken en export vanaf dat moment verboden was, is er op de naleving van dit verbod nooit toezicht gehouden, met als excuus dat het van latere datum was dan het Britse gezag over het eiland. Zo ging de uitvoer van oudheden vrijwel ongehinderd door.

Een centraal museum

Als gevolg van de afgesproken verdeelsleutel begon de overheid de oudheden te verzamelen, maar zonder dat er maatregelen werden getroffen om de vondsten te inventariseren of in geschikte depots op te slaan. Deze gang van zaken was aanleiding voor een publiek debat, met name in de pers, over de behoefte aan een centraal museum om de belangstelling voor de rijke geschiedenis van het eiland aan te wakkeren en toeristen te trekken.

→ Kaart van Cyprus (© Departement van Oudheden, Cyprus)

← Het Cyprus Museum in Victoria Street rond 1900 (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ Ingang van het Cyprus Museum in 1956 (© Departement van Oudheden, Cyprus).

De Hoge Commissaris Sir Robert Biddulph verleende op 15 juni 1882 zijn goedkeuring aan de oprichting van een nieuw museum, en er werd een speciaal comité in het leven geroepen om het plan gestalte te geven. Aangezien er niet in de financiering was voorzien en het museum het alleen van contributies moest hebben, duurde het nog zeven jaar voordat er aan Victoria Street 7 in Nicosia een gebouw werd gehuurd om de oudheden te huisvesten. De collecties werden van twee zalen in het kantoor van het secretariaat, waar ze tijdelijk waren ondergebracht, verplaatst naar het gebouw aan Victoria Street. De taak om de objecten te catalogiseren werd toegewezen aan John L. Myres en Max Ohnefalsch-Richter.

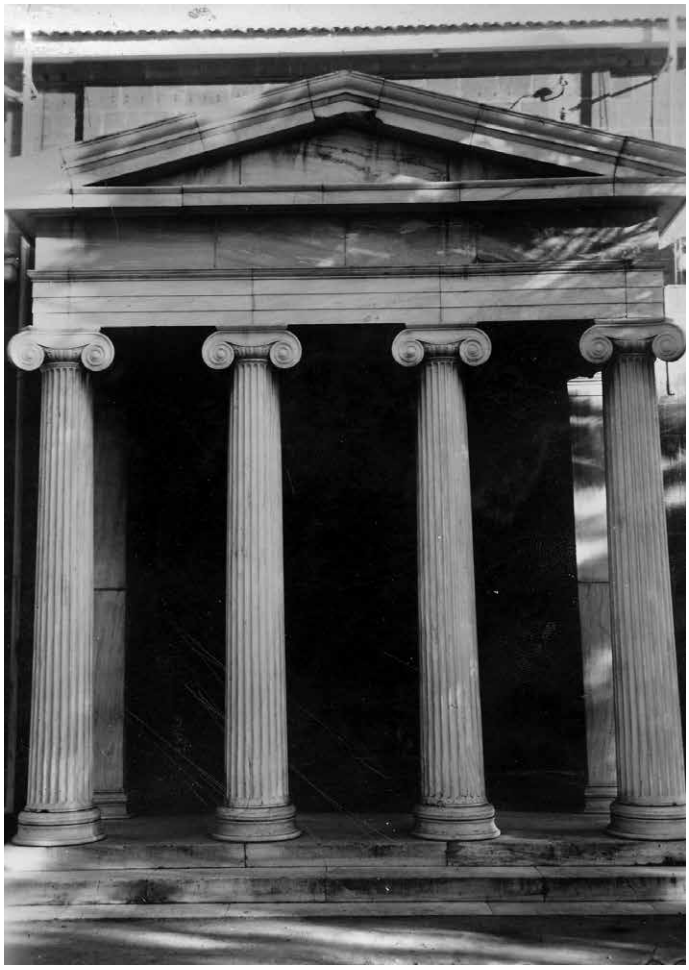
Op 16 mei 1891 opende het museum zijn deuren, maar het was alleen voor het publiek geopend op de eerste zaterdag van de maand van 14 tot 18 uur en op een aantal feestdagen. Door geldgebrek en nalatige zorg ging de collectie in rap tempo achteruit. In 1904 meldde George Jeffery, de eerste conservator oudheden op Cyprus, dat het museum in betreurenswaardige staat aan hem was overgedragen.

Intussen gingen de archeologische activiteiten op het eiland onverminderd voort, en kort na de bezetting van Cyprus door de Britten werden er verschillende opgravingen van heiligdommen en necropolen uitgevoerd. De leider van de opgravingen was Max Ohnefalsch-Richter, die van overheidswege optrad als opzichter, afwisselend in opdracht van het Cyprus Museum, het British Museum, het Victoria & Albert Museum, de Berlijnse Musea en de Franse regering. In de periode 1879-1888 vonden er opgravingen plaats op grote sites als Kition, Amathus en Kourion, bij heiligdommen op het platteland en een aantal necropolen uit de bronstijd.

Ohnefalsch-Richter groef een Fenicisch heiligdom in Kition op voor het Cyprus Museum, terwijl de necropool werd opgegraven voor respectievelijk het British Museum (1879-1882) en het Cyprus Exploration Fund. Dat gebeurde in opdracht van het Ashmolean Museum en het Cyprus Museum (1894), en onder supervisie van John L. Myres, die ook de opgravingen uitvoerde bij het heiligdom van Kamelarga (Cyprus Exploration Fund) en de necropool van Kalopsida uit de late bronstijd.

Zorgwekkend

Het Turner Bequest Fund verrichtte in opdracht van het British Museum opgravingen op belangrijke sites op het eiland, zoals die van Enkomi, Maroni, Amathous en Kourion. Een derde deel van de vondsten werd aan de collectie van de regering toege-

↓ De tentoonstellingszaal over het heiligdom van Ayia Irini (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↘ Kalkstenen hoofd van een vrouw uit Arsos (Larnaca), vroege 3de eeuw v.Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

voegd, maar ook na de opening van het museum aan Victoria Street bleef de conditie van de collectie zorgwekkend. Grote standbeelden, inscripties en fragmenten van bouwwerken waren blootgesteld aan weer en wind, en van veel stukken ging de herkomstinformatie verloren. Daarom werden deze objecten bij de verhuizing naar het nieuwe Cyprus Museum op materiaal gecatalogiseerd en onder het label 'Oude collectie' voorzien van nieuwe inventarisnummers.

Naar aanleiding van een toenemend aantal plunderingen en illegale opgravingen op archeologische sites werd er in 1905 een nieuwe wet aangenomen om oudheden te beschermen, wat op Cyprus en daarbuiten uitbundig werd toegejuicht. In de nieuwe wet stond dat er een nieuw museum moest worden gebouwd, maar de regering verzuimde daar opnieuw geld voor uit te trekken, waardoor het museum afhankelijk werd van vrijwillige bijdragen. Uiteindelijk, nadat er een architectuurwedstrijd was uitgeschreven en de inzending van Nicolaos Balanos van de Archeologische Vereniging in Athene was goedgekeurd, stond er in 1908 een nieuw museum.

George Jeffery, architect en conservator oudheden, paste de plannen aan de plaatselijke omstandigheden aan. Het *propylaeum*, een exacte replica van de Tempel van Athena Nikē op de Akropolis van Athene, werd in Athene vervaardigd uit Pentelisch marmer en naar Cyprus verscheept. De symbolische waarde ervan was groot: de lokale bevolking zag hierin een bevestiging van haar identiteit. Vanaf die tijd ontving het museum jaarlijks een kleine overheidssubsidie, terwijl de vrijwillige bijdragen doorgingen. Dit duurde tot 1935, toen het Cyprus Museum Comité, een gekozen orgaan dat het museum beheerde, werd opgeheven en het museum onder directe verantwoordelijkheid van de regering kwam te staan.

In 1909 werden de collecties van de bovengenoemde opgravingen, die van het Turner Bequest Fund, het Cyprus Exploration Fund en andere opgravingen uit de late 19de eeuw naar het nieuwe museum overgebracht. Het pand werd steeds verder uitgebreid. De objecten werden tentoongesteld in vitrines om een overzicht te bieden van de geschiedenis van Cyprus. De eerste conservator van het museum, Menelaos Markides, maakte een systematische inventarisatie van de museumcollectie.

Sleutelrol

Van meet af aan was het duidelijk dat het Cyprus Museum een sleutelrol zou spelen bij het reguleren van de archeologische activiteiten. Dat zou zo blijven tot de oprichting van het Departement van Oudheden in 1935. Markides vroeg gerenommeerde archeologen om hulp bij de opgravingen op het eiland, zoals John L. Myres, *Wykeham Professor* Oude Geschiedenis aan de universiteit van Oxford, bij wie hij zelf nog colleges had gevolgd. Hun kennis en ervaring waren niet alleen nodig om de grotendeels onbekende geschiedenis van het eiland te documenteren en de museumcollectie te verrijken met vondsten, maar ook om archeologische vindplaatsen, met name de necropolen en heiligdommen, te beschermen tegen illegale opgravingen en plunderingen. Markides stelde alles in het werk om de export van oudheden aan banden te leggen en werkte intensief samen met de Cypriotische politie om het probleem van illegale opgravingen tegen te gaan. Zo werd de beeldencollectie verrijkt met vondsten van

← Sieraad uit een van de graven van Enkomi (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ Foto van de tentoonstellingszalen van het Cyprus Museum in 1946 (© Departement van Oudheden, Cyprus).

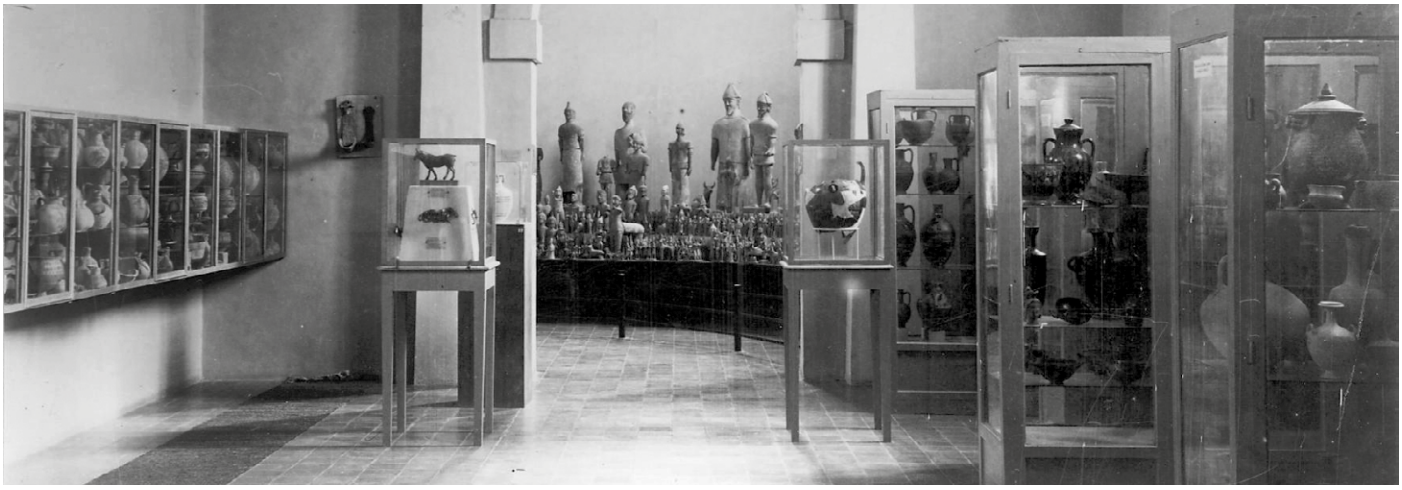
Menelaos Markides en Myres, die tussen 1913 en 1917 samen opgravingen verrichtten bij de heiligdommen van Lefkonikon en Arsos, een necropool uit de bronstijd, bij Lapithos en een aantal andere sites.

De grootste archeologische onderneming uit die periode staat zonder twijfel op naam van de Zweedse Cyprus Expeditie, een team dat van 1927 tot 1931 opgravingen deed op tal van plekken, nederzettingen, heiligdommen en necropolen, afkomstig uit de neolithische tot de Romeinse tijd. Het team probeerde de verschillende perioden in de geschiedenis van het eiland chronologisch in kaart te brengen. De resultaten van de opgravingen werden in vier boekdelen in Stockholm gepubliceerd. Vanwege een nieuwe wetswijziging, die teruggreep op de Ottomaanse wetgeving, werd twee derde van de vondsten toegewezen aan de Zweedse Cyprus Expeditie; de Zweden hadden het land al vóór de opgravingen gepacht en konden als eigenaren van het land én als uitvoerders van de opgravingen hun rechten laten gelden. Hoewel slechts een derde van de vondsten naar het Cyprus Museum ging, kon vrijwel elk onderdeel van de vaste museumopstelling worden aangevuld met nieuwe, kostbare objecten.

Menelaos Markides werd opgevolgd door Porfyrios Dikaios, die tussen 1931 en 1935 opgravingen uitvoerde op grote prehistorische sites als Khirokitia, Sotira, Erimi en Bellapais-*Vounous*. Dat gebeurde aanvankelijk nog onder supervisie van het Cyprus Museum en vanaf 1935 onder leiding van het pas opgerichte Departement van Oudheden. Naar aanleiding van de nieuwe vondsten werd het museum opnieuw ingericht. De resultaten van de opgravingen werden gepubliceerd in het jaarverslag van het Departement van Oudheden en in verschillende wetenschappelijke tijdschriften. Archeologische expedities van gerenommeerde universiteiten en musea leidden tot opgravingen van grote sites waardoor de museumcollectie kon worden uitgebreid. Daaronder waren het Pennsylvania University Museum (1931), onder leiding van B.H. Hill in Lapithos en Kourion, de expeditie van het Louvre onder leiding van Claude Schaeffer (1933-1934) in Bellapais-*Vounous* en Enkomi, en de Britse School in Athene onder leiding van J.R. Stewart (1937-1938), eveneens in Bellapais-*Vounous*.

Topstukken

Na de Tweede Wereldoorlog werden de opgravingscampagnes met hernieuwd enthousiasme weer opgepakt. In 1946 ging Claude Schaeffer verder met de opgravingen in Enkomi in opdracht van het Centre National des Recherches Scientifiques. Vanaf 1949 bracht hij in samenwerking met het Departement van Oudheden een stad uit de late bronstijd aan het licht en ontdekte hij objecten van een uitzonderlijk vakmanschap, die

→ Gouden staf uit Kourion, 11de eeuw v.Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↘ Bronzen ketel uit graf 79 in Salamis, ca. 700 v.Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

tot op de dag van vandaag tot de topstukken van het Cyprus Museum behoren.

Ook werd er onder leiding van Arne Furumark met opgravingen begonnen in Sinda en deden de universiteit van St. Andrews en de Municipal Museums of Liverpool hetzelfde onder leiding van T.B. Mitford en J.H. Illife in Kouklia-*Palaepaphos*. Op de site uit de late bronstijd van Myrtou-*Pigadhes* werden opgravingen verricht door het Ashmolean Museum, de universiteiten van Oxford en Sydney (onder leiding van J. du Plat Taylor en Seton Williams), en in Kafizin door het Departement van Oudheden en de St. Andrews University van Liverpool. Ook het opgravingsprogramma van de Kourion-expeditie werd nieuw leven ingeblazen, en Dikaios verrichtte opgravingen in Sotira.

Om ruimte te maken voor de vondsten van al deze opgravingen was een complete herindeling van de tentoonstellingszalen nodig.

Nu is er in de eerste negen zalen in chronologische volgorde een presentatie te zien van de verschillende tijdperken, vanaf de neolithische tot de Romeinse tijd. De eerste drie zalen nemen de bezoeker mee door de tijd langs aardewerken voorwerpen; de overige zalen zijn gewijd aan verschillende soorten objecten, zoals beeldhouwwerken, sieraden en terracotta's. Aan de hand van deze voorwerpen wordt de ontwikkeling van het type getoond. Uit de archieven kan worden afgeleid dat de toestroom van belangrijke nieuwe vondsten van ongeëvenaard vakmanschap tot op de dag van vandaag nooit is onderbroken. Dat geldt onder andere voor de objecten uit Enkomi, Kourion, Kouklia-*Palaepaphos*, de koninklijke necropool van Salamis en Tamassos.

Om hun oorspronkelijke karakter zoveel mogelijk te bewaren zijn de meeste zalen onveranderd gebleven, op enkele noodzakelijke aanpassingen na. Alleen moest er in de eerste zaal ruimte worden gemaakt vanwege nieuwe opgravingen en nieuwe technologische ontwikkelingen. Zo konden er resten van nederzettingen en sporen van bewoning worden tentoongesteld die nog eens vierduizend jaar toevoegden aan de geschiedenis van het eiland. Voorlopig zal de situatie zo blijven tot de bouw van een nieuw Cyprus Museum in de komende jaren is gerealiseerd. Daarmee zal een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de Cypriotische archeologie worden ingeluid.

2. Cypriotische oudheden in Leiden

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden werd opgericht in 1818. De kern van de verzameling bestond uit 150 sculpturen die afkomstig waren uit de Grieks-Romeinse oudheid.

De eerste directeur van het museum was Caspar Reuvens (1793-1835), die – als classicus – de Grieks-Romeinse wereld als uitgangspunt beschouwde voor zijn verzamelbeleid. Maar niet op een exclusieve manier: alle culturen die op welke manier dan ook in contact hadden gestaan met Griekenland of Rome, dienden in een archeologisch museum te worden verzameld en bestudeerd.

Keltische en Germaanse oudheden vonden dus hun weg naar het museum, maar ook Egyptische, Perzische en Indiase archeologische voorwerpen. En vanzelfsprekend diende ook de cultuur van Cyprus, het eiland dat een spilfunctie in het oostelijke Middellandse Zeegebied vervulde, in Leiden bestudeerd en verzameld te worden.

Toch duurde het nog tot 1828 totdat het eerste Cypriotische voorwerp in het museum terechtkwam. Het was een rituele vaas die met een grote verzameling Egyptische voorwerpen door een reder uit Brugge verkocht was aan het museum in Leiden. Aanvankelijk werd de vaas geïnventariseerd als 'Egyptisch'. Pas later kwam het inzicht dat het stuk in de 14de eeuw v.Chr. gemaakt was op Cyprus en als exportartikel in Egypte terecht was gekomen.

In 1879 werden er opnieuw Cypriotische oudheden aan de collectie in Leiden toegevoegd. In de havenstad Smyrna (het huidige Izmir) was de Nederlandse consul Richard Jacob van Lennep (1811-1890) actief als verzamelaar van oudheden, die hij in de omgeving van Smyrna kocht. Hij stond in nauw contact met de opvolger van Reuvens, Conrad Leemans, en verkocht met enige regelmaat stukken aan het museum, die hij met stoomschepen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) naar Amsterdam liet transporteren.

← Het eerste Cypriotische voorwerp in Leiden: hoge vaas van rood aardewerk, 14de eeuw v.Chr. (© RMO).

↓ Cypriotische oudheden, in 1879 geschonken aan het museum door consul Richard Jacob van Lennep (© RMO).

→ Cypriotische terracotta's, in 1886 geschonken aan het museum door consul R.C. Keun (© RMO).

↘ Kalkstenen beeld van een mannelijke adorant, aangekocht in 1925 van Michael Kantsantonos uit Lefkara (© RMO).

In 1879 voerde Leemans in het inventarisboek 27 keramische objecten in die afkomstig waren van Cyprus en als geschenk aan het museum waren aangeboden. In deze collectie bevonden zich zogenoemde *milk bowl*s, snavelkannen, diervazen en een fraaie fles met ophangoogjes . Enkele jaren later, in 1886, volgde opnieuw een schenking, ditmaal van R.C. Keun, consul-generaal van Nederland in Perzië. In deze collectie bevonden zich de eerste Cypriotische terracotta's: fragmenten van votiefbeeldjes, waaronder enkele kopjes. In de jaren hierna kwamen er sporadisch objecten uit Cyprus in de Leidse verzamelingen terecht.

Belangrijke portretten

In februari 1925 werd een belangrijke verzameling te koop aangeboden. Het ging hier om een collectie van acht kalkstenen sculpturen, met als belangrijkste stukken twee monumentale portretten van priesters of adoranten (gelovigen) en een fijn bewerkt kopje van Heracles/Melqart. De verkoper was een zekere Michael Kantsantonos uit Lefkara, een plaatsje op Cyprus dat bekend was om de handel in kantwerk. Mogelijk combineerde Kantsantonos de handel in kant met de verkoop van antiquiteiten. Als tussenpersoon trad W. Speijer uit Amsterdam op.

In hetzelfde jaar bracht Jan Hendrik Holwerda, directeur van het RMO, zijn zomervakantie door in de Provence. In Marseille bezocht hij de antiekhandel van V. Vagliano, waar hij een spectaculaire verzameling Cypriotisch beeldhouwwerk zag. De verzameling bestond uit 21 kalkstenen sculpturen en 27 terracottakoppen en beelden, sommige van grote afmetingen. De belangrijkste stukken waren de bekroning van een grafstèle met sfinxen en de bovenzijde van een groot standbeeld van een vrouw of godin, rijk behangen met sieraden en met een bloem in de hand. Met financiële steun van de Vereniging Rembrandt kwam de verzameling in december 1925 naar Leiden.

De handel in Cypriotische oudheden nam toe. In 1926 kocht de eerdergenoemde Amsterdamse verzamelaar W. Speijer in Londen een twintig stukken omvattende verzameling Cypriotisch aardewerk, terracotta's en sculpturen, die hij aan het RMO schonk. In hetzelfde jaar publiceerde dr. Johanna Brants in het museumbulletin de eerste wetenschappelijke beschrijving van de groeiende collectie uit Cyprus. Haar pionierswerk werd in de jaren zeventig voortgezet met publicaties over de Cypriotische terracotta's door dr. Stella Lubsen-

← Kalkstenen hoofd van een man, onderdeel van een votiefbeeld uit de Hellenistische periode, afkomstig uit de Cesnola-collectie in New York. Het beeldje is onlangs teruggekocht door de oudheidkundige dienst van Cyprus (© RMO).

↘ Kalkstenen bekroning van een grafstèle met sfinxen, aangekocht in 1925 van Michael Kantsantonos uit Lefkara (© RMO).

Admiraal, en over de sculpturen door dr. Frédéric Bastet. De verzameling bleef in de rest van de 20ste eeuw groeien, maar niet meer met grote aantallen tegelijk.

Illegale opgravingen

Al deze oudheden in de kunsthandel waren afkomstig van illegale opgravingen. Dit feit was bekend bij de directeuren van archeologische musea, maar zij zagen het als hun plicht om, indien financieel mogelijk, de stukken te onttrekken aan de handel en ze een veilige plaats te geven in een openbare verzameling. Door de publicaties werden de objecten ook wetenschappelijk wereldkundig gemaakt. Deze praktijk van aankopen (die verbonden was met illegale opgravingen en handel) bleef tot diep in de jaren tachtig van de vorige eeuw bestaan.

Dankzij instellingen als UNESCO en de International Council of Museums (ICOM) is er thans veel meer aandacht voor de juridische en ethische aspecten van het verzamelen. Dit heeft geleid tot het uitwisselen van informatie en het ontstaan van samenwerkingsverbanden. Toen in 2013 op de internationale kunstbeurs TEFAF een prachtig bewaard Cypriotisch portret van een man met eikenkrans werd aangeboden, was het RMO in aankoop geïnteresseerd. Onderzoek van het museum leidde tot de conclusie dat de kop in 1861 was opgegraven door een Franse archeologische expeditie op Cyprus en terecht was gekomen in de collectie van het Louvre. Toen de architect van het Louvre, Hector-Martin Lefüel, in 1870 met pensioen ging, kreeg hij een aantal objecten uit het museum als afscheidsgeschenk mee, waaronder de Cypriotische kop. Door een veiling in 2003 belandde het stuk in de kunsthandel. Na overleg met de archeologische dienst op Cyprus besloot het RMO het stuk aan te kopen.

In 2018 berichtte het RMO aan de collega's op Cyprus dat er op de Brusselse kunstbeurs BRAFA een kalkstenen hellenistisch portret werd aangeboden, afkomstig uit de Cesnola-collectie in New York. Het stuk kon door Cyprus worden teruggekocht. Beide sculpturen vormen nu belangrijke onderdelen van de tentoonstelling *Cyprus – eiland in beweging* en getuigen van de collegialiteit en samenwerking tussen de Nederlandse en Cypriotische archeologische diensten.

↑ Kalkstenen beeld van vrouwelijke adorante of godin, aangekocht in 1925 van Michael Kantsantonos uit Lefkara (© RMO).

↗ Kalkstenen kopje van Heracles/Melqart, aangekocht in 1925 van Michael Kantsantonos uit Lefkara (© RMO).

3. Van steen tot voorwerp: de geologie van Cyprus

Door de geologische diversiteit en seismische activiteit is op Cyprus een uniek landschap ontstaan. De geomorfologie van het eiland wordt bepaald door vier geologische gebieden: de Troödos-, Mamonia- en Keryneia-zones en als laatste de autochtone sedimentaire deklaag.

De tektonische locatie van deze geologische gebieden, gebergtevorming en erosie zijn van invloed geweest op de vorming van dit topografisch diverse eiland, dat zeer verschilt van andere mediterrane eilanden als we kijken naar de fysische geografie en de natuur.

Het indrukwekkendste geomorfologische kenmerk van het eiland is het Troödosgebergte (Troödos-ofioliet). Het beslaat een gebied van circa 3200 km^2 en de hoogste top, de Olympus, ligt op een hoogte van 1951 meter. Het Troödos-ofioliet werd 92 miljoen jaar geleden gevormd door vulkanische activiteit op een diepte van 3000 meter in de toenmalige Tethys-oceaan. Vanwege dit gebergte is het eiland geologisch gezien het meest bekend. Het bevat alle onderdelen van de ofioliet-opeenvolging, namelijk een deel van de oceaankorst, een kern die voornamelijk uit geserpentiniseerd harzburgiet en ander plutonisch gesteente bestaat, met daarbovenop toevoergangen waardoor magma omhoogkwam naar de oceaanbodem, massieve sulfide-afzettingen van het Cyprus-type en tot slot rijke sedimenten van ijzer en mangaan.

Rivieren die in de gesteenten van het ofioliet van het Troödosgebergte ontsprongen, zetten rotsblokken en grind af in de rivierbeddingen, de delta's en de kustvlaktes. Deze donkere, harde rotsblokken werden gebruikt voor het maken van schalen, stampers en gereedschappen om te schrapen en te malen. In de rivieren de Karkotis en Kouris kwamen veel rolstenen van picroliet voor (een meestal lichtgroen mineraal dat veelvuldig voorkomt in de streek rond Pomos), waarvan de beroemde beeldjes werden vervaardigd.

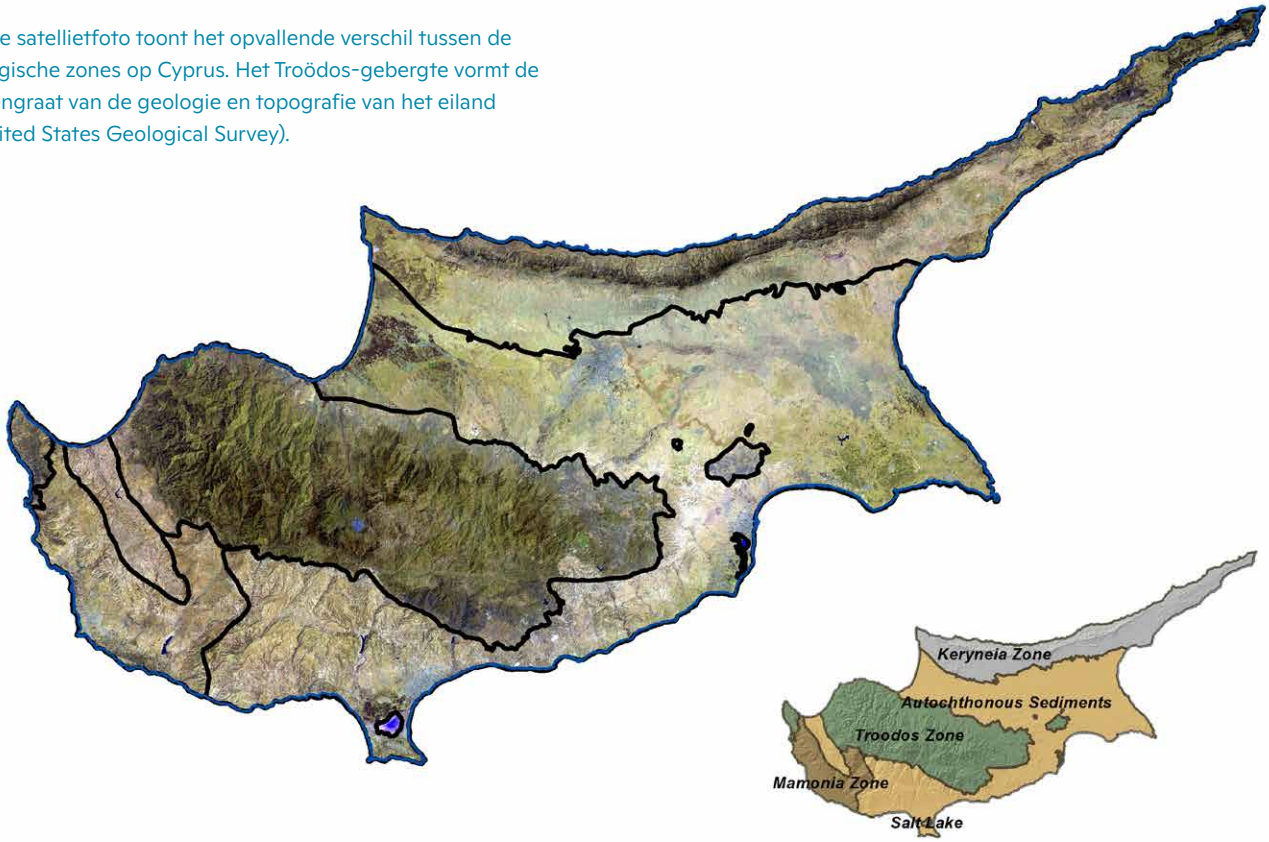
Kwam hier de aanzet vandaan om het gebergte te exploreren? Vormde dat de aanleiding voor de ontdekking van omber, oker, groene aarde, asbest en later koper? Lokten de donkere kussenlava en toevoergangen van doleriet de eerste verkenners steeds verder over het ruige terrein naar de toppen van de bergen? Ontdekten ze op deze manier het ontstaan van al die rotsblokken en kiezels in de rivieren en de plek waar de doleriet, gabbro, asbest en picroliet vandaan kwamen?

Lijkwaden

Asbest, afgeleid van het woord *asbestos*, wat letterlijk 'onblusbaar' betekent, komt in het Troödosgebergte voor in gangen in het mineraal harzburgiet. In de oudheid werd het vanwege de isolerende eigenschappen gebruikt voor lijkwaden bij crematies, lampenpitten, hoeden en schoenen. De Griekse arts Pedanius Dioscorides van Cilicië prijst in zijn *Materia Medica* de Cypriotische asbest en omschrijft het als *amiandos*, wat puur of zuiver betekent. Later werd het de naam van het mijndorp Amiantos, dat je kunt zien liggen op de top van het Troödos-ofioliet. Picroliet komt naast asbest voor in breukvlakken in het serpentinietgesteente. Behalve dat het een ideaal materiaal is om kleine voorwerpen van te snijden, zoals kruisvormige hangers, kralen en andere decoratieve voorwerpen, werd het ook mooi gevonden.

Omber (*terra umbra*), gele oker en celadoniet, een mica-achtig mineraal (*terre verte*), en rijke afzettingen van ijzer en mangaan komen voor in het oppervlak van kussenlava of als secundaire mineralen in basaltlava. Ze worden gewoonlijk verspreid over het landschap in bescheiden mate aangetroffen, maar waren gemakkelijk te winnen. Ze werden gebruikt als pigmenten om aardewerk en standbeelden mee te versieren. Vandaag de dag wordt omber nog steeds gewonnen voor de export.

↘ Deze satellietfoto toont het opvallende verschil tussen de geologische zones op Cyprus. Het Troödos-gebergte vormt de ruggengraat van de geologie en topografie van het eiland (© United States Geological Survey).

Cyprus werd pas bekend om zijn metaalbewerking na de ontdekking van de zwaar geoxideerde bovenlaag van ertsen (*gossans*) die zich hadden gevormd naast ontsloten geoxideerde massieve sulfide-afzettingen, en van koperertsen. Het eiland ging toen ook een voortrekkersrol spelen in de productie van en handel in koper. Uit antieke ondergrondse mijnschachten zijn touwen, houten steunpalen, stenen werktuigen en rieten manden naar boven gekomen, veelal bewaard gebleven door de blootstelling aan koper. Deze voorwerpen vertellen ons hoe in die tijd erts werd gewonnen.

Veruit het indrukwekkendste bewijs van het winnen en smelten van koper is de aanwezigheid van meer dan 110 antieke slakkenhopen met bij elkaar circa 4 miljoen ton materiaal. Deze slakkenhopen bestaan uit het harde ijzer- en silicarijke afvalproduct van het smelten volgens pyrometallurgische processen. Fragmenten van ovens (van klei), blaaspijpen, hout, houtskool en keramiek zijn gedateerd tot aan de 8ste eeuw na Chr. Koperbaren werden in allerlei afmetingen en vormen gegoten voor de handel. Gewoonlijk hadden de baren de vorm van een runderhuid en een gewicht van 20-35 kilo.

Scheepswrak

Cypriotische koperbaren zijn aangetroffen tot in Marseille (Frankrijk), Oberwilfingen (Duitsland), Bagdad (Irak) en Qantir (Egypte). Het scheepswrak van Uluburun was bijvoorbeeld geladen met maar liefst 354 Cypriotische baren van in totaal 10 ton koper. De archieven van Amarna (Egypte, 14de eeuw v.Chr.) maken melding van 897 koperbaren die over een periode van dertig jaar naar Egypte werden verscheept vanuit Alashiya, zoals het eiland werd genoemd voordat de naam Cyprus (Kypros) in zwang raakte, afgeleid van het woord voor koper (*cuprum*).

De ontdekking van deze koperafzettingen is te danken aan de enorme erosie van het eiland als gevolg van tektonische opheffing, waarbij het vulkanische gesteente van het Troödos-ofioliet en de koperrijke lava's bloot kwamen te liggen. Het is niet toevallig dat de godin Aphrodite getrouwd was met Hephaestus (Vulcanus), de god van de metaalbewerking en de smeedkunst, en dat Cinyras, de mythologische koning van Palaepaphos en hoofdpriester van Aphrodite, wordt gezien als de uitvinder van de metallurgie.

Aan de kust bij Palaepaphos vinden we Petra tou Romiou, waar volgens mythen en legenden Aphrodite uit het schuim van de zee is geboren. Vanaf dit punt tot het Akamas-schiereiland zien we een opvallend verschil in landschap. Dat komt doordat het oudere allochtone Mamonia-gesteente als een dekblad 85 miljoen jaar geleden over het ofioliet is geschoven. Het Mamonia-complex bestaat uit groepen rotsformaties die variëren van 230 tot 100 miljoen jaar oud en die zijn gevormd uit stollings- en sedimentair gesteente (zandsteen en kleiachtig sediment). Het complex vertoont een sterke tektonische deformatie met veel breuken en plooien, wat resulteerde in dikke en uitgebreide kleiige massa's. Dit complex wordt de Mamonia-mélange genoemd.

Een 5 kilometer brede, goed ontsloten mélangezone in het zuidwestelijke deel van het eiland laat een erosief venster zien in de zone waar de botsing van de aardschollen heeft plaatsgevonden. Het landschap bestaat uit uitgestrekte gladde heuvelruggen met her en der grote blokken hard gesteente, vooral zandsteen en kalksteen, net als de rots Petra tou Romiou.

↓ Zeezicht bij Kyrenia in het noorden van Cyprus (© Kirill Makarov , stock.adobe.com).

Het landschap is onherbergzaam, zonder veel begroeiing, en wordt gekenmerkt door herhaalde grondverschuivingen. De Troödos-gesteenten en de tektonisch gestuwde Mamonia-gesteenten worden bedekt door bentonietklei van vóór en de breccieresten van ná de botsing van de aardschollen, en daarna met kalk en vuursteen van de Lefkara-formatie, de eerste carbonaatsedimenten.

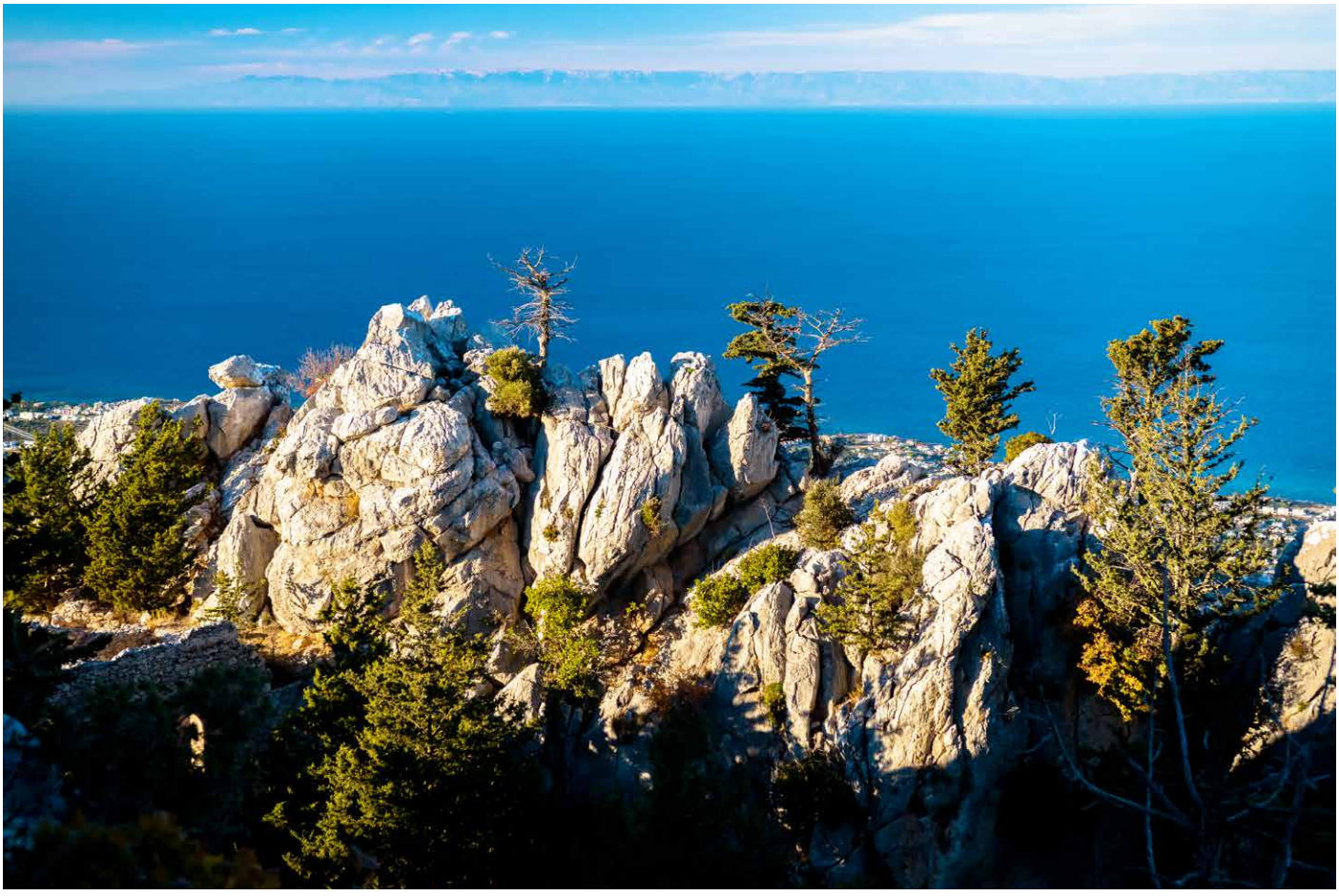
Vuursteen

De tegenhanger van de Lefkara-formatie in het zuiden is de Lapithos-formatie in het noorden, die uit de oudste autochtone gesteenten bestaat in de Keryneia-zone. De Lefkara- en Lapithos-formaties bestaan voornamelijk uit mariene mergel en kalk met vuursteen, afgezet in een stabiel gebied. De gesteenten van de Lapithos-formatie bevatten pakketten kussenlava's. Vuursteen was een zeer geschikt materiaal om scherpe werktuigen mee te maken, zoals schrapers en pijlpunten. Vuursteen was in overvloed te vinden in de Lefkara- en Lapithos-formaties en het Mamonia-complex, en was gemakkelijk te winnen op de geërodeerde hellingen en afgezette rivier- en strandkiezels.

De Pakhna-formatie uit het Mioceen (23-5,3 miljoen jaar geleden) rust op de Lefkara- en Lapithos-formaties en is opgebouwd uit twee delen van koraalkalksteen, onder aan het Terra-deel (22 miljoen jaar oud) en boven aan het Koronia-deel (7 miljoen jaar oud). De karakteristieke Pakhna-afzettingen zijn de crèmekleurige zandstenen, krijten en mergels, anders dan het witte krijtgesteente van de onderliggende Lefkara-formatie.

Het krijt en zandsteen van de Pakhna-formatie worden sinds de oudheid gebruikt als bouwmateriaal. Dat kalksteen voorkomt in de onderste en – opnieuw – in de bovenste delen van de formatie, wijst erop dat er perioden zijn geweest dat de oceaan minder diep was door een dalende zeespiegel en de inmiddels vergevorderde subductie van de Afrikaanse plaat onder de Cyprusplaat, met als gevolg een langzame opheffende beweging en de vorming van een eiland.

De botsing van continentale platen in het noorden heeft geleid tot het omhoog komen van de vele steile bergtoppen van de Pentadaktylos-keten in de Keryneia-zone. Die bestaat uit een complexe verzameling kalksteenpakketten en een gelaagde Kythrea-formatie met zandafzettingen en mergels. Het is een smalle bergketen met steile wanden, die abrupt uit het omliggende landschap oprijst.

Ondergronds water

De oudste gesteenten zijn 300 miljoen jaar oud en worden aan de zuidkant begrensd door de brede Mesaoriavlakte. Ze vormden een aanzienlijk obstakel voor de communicatie met de noordkust. Het kalksteen is niet lokaal gevormd en bestaat uit een reeks dikke, naar het zuiden hellende lagen die gedeeltelijk bedekt zijn met jongere sedimenten, voornamelijk van andere formaties. In deze kalksteenpakketten komen karstverschijnselen voor, en ondergronds water heeft talrijke spelonken en zoetwaterbronnen gevormd.

De Kythrea-*flysch* is bedekt met kalkgesteenten en mergels met lagen van gips (Lapatza-formatie). Rond de flanken van het Troödosgebergte zien we een soortgelijke opeenvolging van door verdamping ontstane afzettingen, die bekend staan als de Kalavasos-formatie. Ze bestaan uit uitgebreide afzettingen van gips en gipshoudende mergels. Deze evaporieten, gevormd op de bodem van een indampingsbekken, markeren de zogenoemde Messiniaanse saliniteitscrisis (7,2-5,3 miljoen jaar geleden). Deze crisis, een van de meest dramatische geologische gebeurtenissen in dit gebied, werd veroorzaakt door het in korte tijd droogvallen van de Middellandse Zee, waardoor de zeespiegel 1500-2000 meter daalde. Door de verdamping van het zeewater ontstonden gipsafzettingen.

Toen het Middellandse Zeebekken 5,3 miljoen jaar geleden opnieuw werd gevuld door de Atlantische Oceaan, veroorzaakte het stijgende zeeniveau in het gehele bekken dikke mergelafzettingen. In het ondiepe zeewater werd lokaal de mergellaag van de Nicosia-formatie afgezet, die nu de centraal gelegen valleien (Mesaoria) en kustvlaktes vormt. De opstuwende bewegingen van de platen en de vorming van actieve breuken die optraden in het Kwartair (van 2,6 miljoen jaar geleden tot heden), zijn bepalend geweest voor de ontwikkeling van dit nieuwe landschap. Door de snelle opheffing steeg de hydraulische gradient en nam het eroderend vermogen van de rivieren toe.

Het omhoog komen van Cyprus kan aan twee geologische processen worden toegeschreven. Ten eerste heeft de serpentinisatie van het ofioliet een koepel gevormd met als centrum de hoogste toppen van het Troödosgebergte. Dit hydratieproces transformeerde het meeste harzburgiet in geserpentiniseerd harzburgiet en veroorzaakte de toename van het volume en de afname van de dichtheid van deze gehydrateerde gesteenten, wat uiteindelijk een opheffing tot gevolg had. De tweede, belangrijker oorzaak is dat het tektonische regime van het oostelijke Middellandse Zeegebied een significante verticale component heeft toegevoegd aan de resulterende draaiing van de Cyprusplaat.

Puinwaaiers

Langs de noordelijke en zuidelijke Mesaoria-vlakte zijn grove, brede puinwaaiers gevormd die voornamelijk bestaan uit modder, zand en grind, aangevoerd door de destijds recent gevormde rivieren Pediaios, Serrachis en Ovgos. De grote keien, gevormd uit materiaal van de Troödos en gevat in deze grindafzettingen, zijn aanwijzingen voor het eroderend vermogen en de transportcapaciteit van deze Pleistocene rivieren. Het hedendaagse landschap van de Mesaoria wordt voornamelijk gekenmerkt door uitgestrekte overstromingsgebieden en

vlakke plateaus. De erosie van mudsteen in de Mesaoria en de formatie van deze plateaus zijn duidelijke aanwijzingen voor de opheffing en toename van riviererosie van het eiland.

Langs de twee kustgebieden van deze centrale vlakte vormen dikke delta-, eolische- (ontstaan door en met de wind) en strandsedimenten van zich verplaatsende kustlijnen tegenwoordig de laaglanden van Morfou in het westen en Ammochostos in het oosten. Aan de kustlijn van de Troödos- en Mamonia-zones in het zuiden en de Keryneia-zone in het noorden zien we vooral steiler terrein. Pleistocene opheffing en het herhaalde stijgen en dalen van het zeeniveau, steeds tot wel 120 meter, veroorzaakt door de verschillende ijstijden, gaven het kustlandschap het uiterlijk van opgeheven mariene terrassen en rivierdalen met fluviatiele terrassen.

Bij veel archeologische opgravingen zijn steden aan het licht gekomen die door aardbevingen werden verwoest. Een opgraving bij Kourion laat zien dat de stad op 21 juli 365 na Chr. werd vernietigd waarbij complete families werden bedolven onder het puin. Ook uit historische vermeldingen en geologisch onderzoek blijkt dat er aardbevingen en tsunami's zijn geweest. De seismische activiteit, langzame tektonische opheffing en veranderende zeeniveaus hebben het dynamische eiland Cyprus gevormd zoals we het vandaag de dag kennen.

Vooral de ontwikkeling van de kustlijn is dynamisch te noemen; de globale zeespiegelcurve stabiliseerde zich ongeveer 6000 jaar geleden, waarna de kustgebieden onder water kwamen te staan. Na deze periode fluctueerde de lokale zeespiegelcurve tot 1,5-2 meter boven of onder het huidige niveau. Dit dynamische kustlandschap is van invloed geweest op het functioneren – en dus op de macht – van vele havensteden.

De geologische geschiedenis van het oostelijke Middellandse Zeegebied heeft het eiland Cyprus gevormd, waarbij een uniek deel van de oceanische lithosfeer van het Troödos-ofioliet behouden is gebleven en de vroegste bewoners van het eiland de beschikking hadden over koper. De ontdekking en exploitatie van het koper leidden in de oudheid tot een sterke economie en tot de ontwikkeling van de bloeiende samenleving zoals wij die nu kennen.

↑ Troödosgebergte (© Natascha Libbert).

4. Het neolithicum: immigraties van overzee

Het eiland Cyprus, op zo'n tachtig kilometer voor de kust van het vasteland, heeft voortdurend betrekkingen onderhouden met de Levant en Anatolië. Tijdens de neolithische periode is dit van invloed geweest op verschillende aspecten van het leven van de eilandbewoners.

← Vloeren van cirkelvormige woongebouwen van onbewerkte aarde, achtereenvolgens gebouwd op het zuidelijke terras van Ayios Tychonas-*Klimonas*, ca. 8800 v.Chr. (© J.D. Vigne, Mission Néolithisation).

Het eiland was de bakermat van prehistorische beschavingen die afwisselend meer gericht waren op het vasteland of juist meer de nadruk legden op de eigen Cypriotische identiteit. In de betrekkingen die Cyprus onderhield, was de zee van cruciaal belang: als intermediair voor invloeden van buitenaf of als buffer die de culturele afstand tot het vasteland juist vergrootte.

De eerste bewoners van het eiland kwamen van overzee. Rond 11.000-10.000 v.Chr. trokken verschillende volkeren van het vasteland naar Cyprus, waarvan enkele zich er blijvend vestigden. Sporen van deze vroegste menselijke bewoning, die in verschillende stadia plaatsvond, zijn aangetroffen in de kustgebieden (Akamas-*Aspros*, Ayia Napa-*Nissi Beach*, Akrotiri-*Aetokremnos*). Meer landinwaarts gelegen vindplaatsen (Agrokipia-*Paliokamina*, Pera Chorio-*Moutti*, Vretsia-*Roudias*) duiden erop dat ook het binnenland werd verkend.

Dat de vroegste bewoners sedimenten van vuursteen en picroliet (een zachte steensoort) herkenden en begonnen te ontginnen, lijkt erop te wijzen dat zij zich blijvend op het eiland hoopten te vestigen, en dat het niet alleen om een kortstondig bezoek ging. De vroege bewoners van Aetokremnos aten vogels, weekdieren, kikkers en reptielen, maar er zijn in deze nederzetting ook botten van kleine everzwijnen gevonden – het bewijs dat mensen een dier naar het eiland brachten, dat zich daar ontwikkelde en verspreidde en eeuwenlang een hoofdrol zou blijven spelen in de voedselvoorziening.

Via de zeewegen die het eiland van het vasteland scheidden, konden de eerste bewoners zich rond 9000 v.Chr. op Cyprus vestigen. Zij maakten deel uit van de zich ontwikkelende steentijdcultuur van het nabijgelegen vasteland. Waarschijnlijk sloten de lokale afstammelingen van vorige bevolkingsgroepen zich bij deze immigranten aan. Vanaf dat moment deden culturele gebruiken en technieken van het vasteland hun intrede op het eiland: landbouw, het wonen in nederzettingen, stenen werktuigen en bepaalde bouwkenmerken.

Ronde woningen

Twee plaatsen getuigen van deze ontwikkelingen: Ayios Tychonas-*Klimonas* aan de zuidkust en Ayia Varvara-*Asprokremnos* in het hart van het eiland. Deze nederzettingen ontstonden in de eerste helft van het 9de millennium v.Chr.,

gelijktijdig met de latere stadia van het prekeramisch neolithicum A in de Levant. Ze bestaan uit ronde woningen van drie tot zes meter doorsnee, met enigszins verzonken vloeren en muren van ongebakken aarde, en rondom een greppel. In Klimonas zijn overblijfselen gevonden van zo'n dertig woningen, waarbij te zien is dat er op de restanten van vorige huizen werd gebouwd. De nederzetting in Asprokremnos lijkt tijdelijk verlaten te zijn geweest.

Een groot 'gemeenschapshuis', deels ondergronds en met een doorsnee van zo'n 10 meter, dat in Klimonas werd ontdekt, sluit aan bij de traditie van 'gemeenschapshuizen' zoals men die in het Nabije Oosten kende: uit ongebakken aarde opgetrokken bouwwerken met een houten frame. De materialen die werden gebruikt, verschillen dus sterk van de tempels met stenen muren en pilaren zoals die gevonden zijn in Göbekli Tepe of van de met pilaren versterkte stenen muren van de 'kuilwoningen' in Jerf al Ahmar. We hebben hier te maken met een type dorp met één of meer 'gemeenschapshuizen', dat vanuit het Nabije Oosten naar het eiland is overgekomen.

Andere invloeden van het vasteland zijn het in die tijd nog zeldzame gebruik van stenen potten en van grote stenen om gereedschap te slijpen of oker te vermalen. De geslepen stenen werktuigen hadden een vorm die werd verkregen door van één zijde stukken af te slaan. Het zijn vooral beitels, en verder nog schrapers, getande voorwerpen en bewerkte klingen. De vondst van korte pijlpunten duidt op de belangrijke rol die de everzwijnenjacht speelde. Er is bewijs dat er honden en katten op het eiland leefden, net als vogels en niet te vergeten de kleine 'Cypriotische' everzwijnen die twee millennia eerder op het eiland waren geïntroduceerd.

↑ De vloer van de eerste fase van een gemeenschapsgebouw met een diameter van 10 meter in Ayios Tychonas-*Klimonas*, ca. 8800 v.Chr. (© J.D. Vigne, Mission Néolithisation).

↓ De vloer van een cirkelvormige constructie in Parekklisha-*Shillourokambos*, ca. 7500-7300 v.Chr. (© P. Gérard, Mission Néolithisation).

↑ Gedeelten van prekeramische cirkelvormige huizen in Khirokitia, 7de millennium v.Chr. (© J. Guilaine, Mission Néolithisation).

↓ Neolithische vuurstenen speerpunt uit Parekklisha-*Shillourokambos*, ca. 8000-7600 v.Chr. (© F. Briois, Mission Néolithisation).

De vroegste sporen van landbouw zijn aangetroffen in Klimonas, waar wilde emmertarwe gecultiveerd werd, een tarwesoort die vanaf het vasteland was geïmporteerd. Men verzamelde nog altijd wilde planten. Dit vroege stadium in het Cypriotische prekeramische neolithicum laat zien dat de invloed van het vasteland groot genoeg was om het culturele systeem van het eiland ingrijpend te veranderen : we zien nu voor het eerst 'dorpen' met ronde woningen, gemeenschapsgebouwen, het gebruik van klei als bouwmateriaal, de invoer en verbouwing van graan en de jacht op dieren voor de vleesvoorziening.

Netwerken

De tweede periode van het prekeramische neolithicum in het Nabije Oosten vond een directe echo op Cyprus. Het is een bewijs voor het bestaan van netwerken die het eiland eeuwenlang met verschillende delen van het vasteland verbonden. Men gaat ervan uit dat deze periode duurde van het midden van het 9de millennium v.Chr. tot de overgang van het 8ste naar het 7de millennium. In deze periode worden drie stadia onderscheiden. Die zijn duidelijk terug te vinden in Parekklisha-*Shillourokambos*, een plaats die 1500 jaar lang bewoond is geweest.

De ontwikkeling van deze nederzetting wordt gekenmerkt door innovaties die hun oorsprong vinden in contacten met de Levant en het zuiden van Anatolië. Er is echter één groot verschil: terwijl er in de noordelijke Levant en Anatolië voornamelijk rechthoekige huizen voorkwamen, bleef men op Cyprus, net als in de omgeving van Damascus, trouw aan ronde woningen, totdat de Khirokitia-cultuur in het 6de millennium verdween. Weigerden de Cyprioten invloeden van buitenaf

← Een prekeramische figurine van steen uit Khirokitia, 7de millennium v.Chr. (© J. Guilaine, Mission Néolithisation).

over te nemen, of zijn dit tekenen van een gevoel van regionale identiteit?

In Shillourokambos zien we dat de bouwmaterialen gedurende deze periode veranderen: eerst hutjes van klei en stro, vervolgens het gebruik van ruwe steenblokken en een soort baksteen, rond 7500 v.Chr. een terugkeer naar het bouwen met klei en uiteindelijk het gebruik van overwegend steen. De ontdekking van een hele nederzetting in Kalavasos-*Tenta* werpt licht op de structuur: ronde huizen met muren van natuursteen en baksteen en resten van wandschilderingen, een groot en vaak herbouwd 'gemeenschapshuis', en om de nederzetting heen een verdedigingsmuur.

Het bewerken van vuursteen, zoals het produceren van bladen voor lange projectielpunten, kan worden toegeschreven aan invloeden van het vasteland. Door de regelmatige contacten met het zuiden van Anatolië kwamen er veel klingen van obsidiaan uit Cappadocië naar het eiland. De nederzetting *Akanthou* aan de noordkust van het eiland zou een van de havenplaatsen van deze importen geweest kunnen zijn: er zijn daar zo'n 5000 stukjes van dit vulkanische glas gevonden.

Muizen en graan

De agrarische productie bleef zich uitbreiden. Tot de graangewassen behoorde nu naast tarwe ook gerst. De aanwezigheid van muizen is een indirect teken dat graan werd opgeslagen. Archeozoölogisch onderzoek laat zien dat er contact bestond tussen Cyprus en het continent, waarbij steeds nieuwe diersoorten werden geïntroduceerd. Zo werden rond 8500 v.Chr. runderen en geiten naar het eiland gebracht, vrij snel nadat deze dieren op het continent waren gedomesticeerd. Evenals de eerder geïmporteerde everzwijnen leefden geiten aanvankelijk in het wild en werd er een tijdlang op ze gejaagd, totdat ze in het 8ste millennium v.Chr. op het eiland werden gedomesticeerd. Rond 8000 v.Chr. werden drie andere diersoorten geïntroduceerd: schapen, Perzische damherten (de voornaamste prooi van jagers) en vossen. De schapen en damherten kwamen waarschijnlijk uit de zuidelijke Levant. Er waren ook varkens, hetzij door import van nieuwe rassen, hetzij door de domesticatie van lokale everzwijnen.

Rond 7300 v.Chr. werd er een nieuw soort schapen naar het eiland gebracht, toen de eerder aanwezige exemplaren plotseling waren uitgestorven. Tegen het eind van deze periode dunde de runderpopulatie aanzienlijk uit, totdat die in het 7de millennium v.Chr. geheel verdween. In deze tijd werd er een geavanceerd hydraulisch systeem van putten en reservoirs aangelegd om mens en dier van water te voorzien. Toen deze putten niet meer als zodanig werden gebruikt, dienden ze als begraafplaatsen. Een graf in Shillourokambos bevatte het skelet van een mens en van een kat, ongetwijfeld een huisdier. Op een vuilstortplaats in Mylouthkia zijn in een put de botten gevonden van everzwijnen en geiten, resten van graan en ook van zeedieren, vissen en een vishaak. Dit bewijst dat zeedieren toen onderdeel waren geworden van een steeds gevarieerder voedselpatroon. We zien dit bevestigd in Shillourokambos in de consumptie van grote tandbaarzen, andere vissen en schaaldieren.

Het laatste stadium van deze prekeramische neolithische periode zien we in de Khirokitia-cultuur, die in het 7de millennium v.Chr. een bloeiperiode doormaakte. Behalve in de gelijknamige nederzetting zien we daar sporen van terug op vindplaatsen als Kholetria-*Ortos*, Kaap Apostolos Andreas-*Kastros* en Petra tou Limniti-*Tenta* fase 2. Opmerkelijk is de sterke inheemse traditie in deze nog altijd prekeramische cultuur, die duidelijk ver af stond van de veranderingen op het nabijgelegen vasteland. Maar contacten waren er wel, zoals blijkt uit de invoer van sommige luxegoederen (carneool). De import van obsidiaan nam echter gestaag af. De algemene indruk is dat we te maken hebben met een cultuur die invloeden van buitenaf eeuwenlang heeft geabsorbeerd en nu sterk genoeg was om een volledig autonoom, authentiek karakter te ontwikkelen – het resultaat van de lange eilandgeschiedenis.

Robuuste verdedigingsmuur

Het was een voorspoedige periode, als we kijken naar de nederzetting van Khirokitia met haar vele bouwwerken van steen en

← Hoofd van een katachtig beeldje gevonden in Parekklisha-*Shillourokambos*, ca. 8200 v.Chr.) (© P. Gérard, Mission Néolithisation).

baksteen. In de ontwikkeling van de woningbouw worden drie fases onderscheiden. De eerste nederzetting, gelegen op de helling van een heuvel tot aan de Maroni-rivier, werd omgeven door een robuuste verdedigingsmuur. De tweede fase is een uitbreiding van de nederzetting naar het westen en de bouw van een nieuwe, meer westelijk gelegen muur, terwijl de omsloten ruimte in het noorden werd ingeperkt. Over de derde fase weten we maar weinig. In deze laatste periode werd de heuveltop opnieuw bebouwd en in plaats van de traditionele ronde huizen werden nu rechthoekige gebouwen opgericht.

In Khirokitia werden overledenen begraven in individuele graven onder de vloeren van de huizen. De landbouw was gebaseerd op de teelt van gepelde tarwe (eenkoorn en emmertarwe), gerst, linzen, erwten, bittere wikke, lathyruserwt en tuinbonen. Al deze gewassen duiden erop dat landbouw een belangrijke rol vervulde. Er werden noten en vruchten gegeten: pistachenoten (de meest voorkomende soort), vijgen, olijven, eikels, wilde peren en amandelen, die vanuit andere gebieden waren geïntroduceerd. Gedurende deze periode veranderde ook de manier waarop de planten werden gecultiveerd.

De vleesvoorziening was eveneens aan verandering onderhevig: de jacht op herten en geiten nam af, terwijl het fokken van schapen toenam. Er waren geen honden of runderen. Het vervaardigen van voorwerpen van picroliet en stenen vaatwerk, iets wat al millennialang werd gedaan, nam een vlucht. De stenen beeldjes vertonen duidelijk menselijke vormen. In de eerste eeuwen van het 6de millennium v.Chr. verdween de Khirokitia-cultuur tijdens de overgang van de eerste naar de tweede fase van de bewoning van de nederzetting. Sommige auteurs wijten dit aan de gevolgen van klimaatverandering, die ook in andere mediterrane gebieden plaatsvond rond 6200 v.Chr. Anderen menen dat het dorp opzettelijk werd verlaten. Hoe dan ook, er kwam een eind aan de Khirokitia-cultuur. Wat is er met de bewoners gebeurd? Verlieten ze het eiland? Gingen ze terug naar een minder honkvaste leefwijze, die moeilijk met archeologisch onderzoek te achterhalen is? De bewoningsgeschiedenis vertoont hier een groot hiaat dat we niet gemakkelijk kunnen verklaren.

Diversiteit in wonen en werken

Aan het begin van het 5de millennium v.Chr. werd de nederzetting opnieuw bewoond door mensen die behoorden tot de dynamische, snel opkomende Sotira-cultuur. De belangrijkste Sotira-nederzettingen zijn: Sotira-*Teppes*, Klepini-*Troulli*, Epikitos-*Vrysi*, Philia-*Drakos* A, Kantou-*Kouphovounos* en Paralimni-*Nissia*. Er werden huizen met meerdere verdiepingen gebouwd op stenen fundamenten in verschillende vormen: rond, vierkant, rechthoekig. Sommige nederzettingen werden omgeven door muren (zoals bij Paralimni). Een levendige steenindustrie (gepolijste bijlen, kloppers, hamers, snijwielen, sikkels van vuursteen en slijpstenen) wijst op een diversiteit in de landbouw- en herderseconomie.

Graan en peulvruchten werden opgeslagen in silo's. Er werden schapen, geiten en varkens gefokt, maar nog altijd geen runderen. Aardewerk had zijn intrede al gedaan, maar nog in een beperkt aantal vormen: flessen, kommen en schotels met ingekraste of geschilderde motieven. Rond 4000 v.Chr. verdween deze cultuur en beleefde het eiland opnieuw een tijd waarover bij gebrek aan gegevens weinig bekend is. Deze periode was niet van lange duur, want vanaf het midden van het 4de millennium v.Chr. begon een nieuwe periode vol vernieuwingen: de bronstijd.

De neolithische geschiedenis van Cyprus kenmerkt zich dus door voortdurende innovaties uit verschillende regio's van het vasteland en het verlangen die om te smelten tot onderdelen van een eigen specifieke eilandidentiteit.

Reconstructie van neolitische huizen in Khirokitia (© dudlajzov, stock.adobe.com).

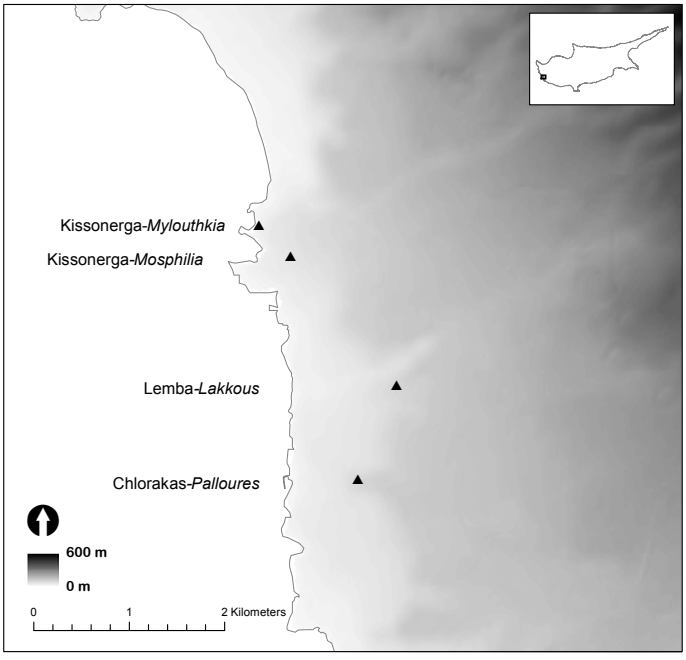
5. Het chalcolithicum: tradities en innovaties

De vroege geschiedenis van Cyprus kent twee gezichten: enerzijds was het een tijd waarin het eiland betrekkingen onderhield met het omringende oostelijke Middellandse Zeegebied, anderzijds was het een periode waarin de Cypriotische samenlevingen een relatief geïsoleerd bestaan leidden.

Tijdens de grote immigratiegolven in het vroege neolithicum namen mensen die zich op het eiland vestigden, allerlei nieuwe wilde en gedomesticeerde diersoorten en landbouwgewassen met zich mee. Traditioneel wordt het neolithische en chalcolithische Cyprus gezien als een geïsoleerd eiland met ouderwetse en achterhaalde gebruiken. Het beeld bestaat dat het eiland pas in de bronstijd – rond 2400 v.Chr. – de betrekkingen met het oostelijke Middellandse Zeegebied weer aanhaalt. Inmiddels zijn er echter bewijzen voor de opkomst vanaf circa 3500 v.Chr. van complexe samenlevingen, steden en interregionale handelsbetrekkingen in het oostelijke mediterrane bekken.

Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat chalcolithische samenlevingen op Cyprus beperkt landbouw bedreven, op herten jaagden, in kleine nederzettingen woonden en er geheel eigen culturele gewoonten op nahielden, waarin weinig ambachtelijke specialisatie terug te zien is. De indruk is dat er sprake was van een letterlijke en figuurlijke 'eilandcultuur', die niet deelnam aan de 'opmars der beschaving' in andere delen van het mediterrane gebied. Aan het begin van de vroege bronstijd zou er een einde aan dit geïsoleerde tijdperk zijn gekomen met de zogenoemde Philia-periode. Op Cypriotisch aardewerk uit die tijd zijn duidelijk Anatolische invloeden zichtbaar, en in de landbouw, textielproductie en metallurgie doen innovaties hun intrede.

Toch brengt recent onderzoek het beeld van het chalcolithische Cyprus als een geïsoleerd en achtergebleven gebied aan het wankelen. De chalcolithische periode omvat een tijdspanne van rond de 1500 jaar. In die periode – net zo lang als het tijdsbestek tussen de val van het Romeinse rijk en onze tijd – hebben zich talloze ingrijpende ontwikkelingen voorgedaan. Ten eerste is er toenemend bewijs voor het ontstaan van sociale complexiteit. Ten tweede laten vondsten van zeer specifieke 'buitenlandse' objecten en materialen zien dat de Cyprioten betrekkingen onderhielden met de rest van het oostelijke Middellandse Zeegebied. Gezien het bewijs van handelscontacten met Anatolië en de Levant zouden we de eigenheid van Cyprus in de kopertijd misschien eerder als een culturele keuze moeten zien dan als een teken van isolement.

↑ De belangrijkste opgravingen van chalcolithische sites op Cyprus (© Victor Klinkenberg).

↓ Overzichtskaart van de laat-chalcolithische nederzettingen die zijn blootgelegd in Chlorakas-Palloures (© Victor Klinkenberg).

↘ Een hanger van picroliet uit Chlorakas-Palloures (© Ian J. Cohn).

Chalcolithische huizen

Hoewel er geen architectuur van enige omvang bekend is uit de vroege kopertijd, zien we in de midden- en late fase aanzienlijke nederzettingen met ronde woningen. Al deze huizen hadden in het midden een verhoogde haardplaats, en rechts van de ingang bevond zich veelal een glad gepleisterd platform, terwijl andere delen van de woning voor opslag en koken werden gebruikt. De ronde huizen variëren aanzienlijk in grootte en bouwkwaliteit: de kleinste hebben een diameter van ongeveer 4 meter en zouden net groot genoeg zijn om als huis te dienen. Andere gebouwen hebben soms een diameter van 14 meter en vakkundig gepleisterde en soms zelfs geschilderde vloeren. De indeling van deze grotere gebouwen wekt de indruk dat ze voor bewoning werden gebruikt, net als de kleinere structuren. Maar omdat deze gebouwen veel groter zijn dan functioneel noodzakelijk, lijkt het aannemelijk dat ze sociale verschillen aangaven en bewoond werden door machtige leiders en hun gevolg.

Het feit dat het huis een symbolische waarde had, weten we dankzij de bijzondere vondst van een terracotta-model van een huis, in de vorm van een kom, op de site in Kisonerga-*Mosfilia*. Het model stelt een karakteristiek huis voor met een centrale verhoogde haard, een deur met een scharnier en aan de rechterzijde van de ingang een glad platform met opstaande randen. De muren zijn versierd met geometrische motieven. Het model van het huis werd samen met achttien beeldjes gevonden en lijkt gediend te hebben voor de rituele begrafenis van het huis en de personen die erbij hoorden.

Een aantal van de opgegraven huizen was verlaten, waarbij grote hoeveelheden aardewerk, geslepen stenen artefacten en andere materialen zoals hertengeweien zijn achtergelaten. Omdat dergelijke situaties niet afdoende kunnen worden verklaard als toevalligheden, lijkt het erop dat deze huizen ritueel werden verlaten en vaak zelfs opzettelijk in brand werden gestoken. Huizen lijken dus een centrale plaats te hebben ingenomen in het sociale leven op het chalcolithische Cyprus. Ze werden gebruikt om sociale verschillen aan te geven en belangrijke sociale gebeurtenissen te markeren.

Hangers en handel

In het verleden is wel gesteld dat chalcolithische gemeenschappen op Cyprus in isolement leefden omdat hun aardewerk, huizen en begrafenisrituelen sterk verschilden van die in de rest van het oostelijke Middellandse Zeegebied, en omdat ze een aantal ontwikkelingen in andere samenlevingen uit diezelfde tijd niet hadden overgenomen. Zo kwamen er op Cyprus geen vee, ploegen en wolschapen voor. Toch betekent het feit dat het leven op Cyprus anders was niet per se dat deze samenlevingen afgesneden waren van bredere handelsnetwerken. Er zijn bijvoorbeeld aanwijzingen voor een uitwisselingsnetwerk op Cyprus dat draaide om picroliet, een groenkleurig gesteente dat voorkomt in aders in het centrale Troödosgebergte. Deze zachte steensoort werd gebruikt voor het maken van allerlei soorten hangers en gestileerde figuurtjes van vrouwen met gespreide armen. Picroliet werd waarschijnlijk gewonnen in de bergen en als ronde kiezels gevonden in rivieren. Op de site van Souskiou-*Laona* werd het picroliet in werkplaatsen bewerkt, waarschijnlijk voor de handel met andere gemeenschappen op het eiland. Ook op andere vindplaatsen is bewijs gevonden voor de bewerking van picroliet.

Andere objecten duiden op het bestaan van handelscontacten met overzeese gebieden, waaronder kleine objecten die als sieraad werden gebruikt. Voorbeelden daarvan zijn de faience-kralen die op de chalcolithische begraafplaats in Souskiou-*Vathyrkakas* en in Kisonerga-*Mosfilia* zijn gevonden. Deze kralen werden over de Middellandse Zee aangevoerd omdat de gebruikte materialen niet aanwezig waren op het eiland. Een vergelijkbaar voorbeeld is dat van de zogenoemde ringvormige kralen, die een sterke aanwijzing vormen voor de handel in dergelijke artefacten met het vasteland van Anatolië (het huidige Turkije). Door dit type sieraden weten we dat Cypriotische gemeenschappen deelnamen aan uitwisselingsnetwerken met gebieden ver buiten het eiland.

Koperbewerking

De ontwikkeling van de koperbewerking was cruciaal voor de vooruitgang van de Cypriotische economieën en gemeenschappen in de prehistorie. De export van koper ging zo'n belangrijke rol spelen, dat het metaal zijn naam aan het eiland verleende (het Latijnse woord voor koper is afkomstig van de Griekse naam voor het eiland, *Kupros*). Welke bewijzen zijn er voor koperbewerking in de chalcolithische periode?

Verbazend genoeg is er maar weinig koper uit de chalcolithische periode gevonden. In een surveyonderzoek, uitgevoerd in 2011, werden slechts acht koperen artefacten toegeschreven aan het chalcolithicum. De meeste waren kleine siervoorwerpen, zoals een spiraalvormige koperen kraal die mogelijk werd gebruikt als

← Kralen van faience, gevonden in Kisonerga-*Mosfilia* (© Departement van Oudheden, Cyprus).

haarversiering, en een hanger in de vorm van een slang. De enige grotere gebruiksvoorwerpen zijn de beitels die op sites als Erimi-*Bamboula* en Kisonerga-*Mosfilia* zijn aangetroffen.

Deels vanwege de schaarste aan objecten hebben veel wetenschappers geopperd dat koperbewerking pas echt begon in de Philia-periode, een tijd waarin koperen artefacten veel meer voorkwamen. Er wordt zelfs beweerd dat de Philia-vondsten erop wijzen dat migranten uit Anatolië kwamen vanwege de Cypriotische koperertsen. Je kunt je echter afvragen hoe deze veronderstelde Anatolische migranten van het bestaan van Cypriotische koperertsen afwisten. De afgelopen jaren is het steeds duidelijker geworden dat chalcolithische gemeenschappen op Cyprus al metalen artefacten produceerden en deelnamen aan de handel in metalen objecten via netwerken in het hele oostelijke mediterrane bekken. In zowel de Levant als op Kreta zijn objecten van Cypriotisch koper gevonden uit het vroege 3de millennium v.Chr.

Op de vindplaats in Kisonerga-*Mosfilia* zijn stukken kopererts aangetroffen en iets wat lijkt op een kroes/lepel om koper te gieten, daterend uit de late kopertijd. Bij recente opgravingen in Chlorakas-*Palloures* zijn veel gecorrodeerde stukken koper gevonden, een aantal objecten op koperbasis en een koperen bijl . Deze bijl dateert van minstens twee eeuwen vóór de Philia-periode. Hoewel niet onomstotelijk vaststaat dat deze bijl van Cypriotisch koper is gemaakt of dat we te maken hebben met een geïmporteerd object dat is vervaardigd van metaal van buiten het eiland, zijn er steeds sterkere aanwijzingen dat op Cyprus zowel de koperbewerking als de handel in metalen objecten in de chalcolithische periode is begonnen, zelfs al waren deze activiteiten in die periode waarschijnlijk nog niet van groot economisch belang.

Cypriotische keuzes

De paradox van het Cypriotische chalcolithicum bestaat eruit dat de Cypriotische traditie totaal verschilde van de gebruiken in de rest van het oostelijke Middellandse Zeegebied, terwijl er ook bewijs is voor de uitwisseling van metalen artefacten, faience-kralen en ringvormige kralen met gebieden overzee. Het unieke karakter van gebouwen, aardewerk, beeldjes en landbouw- en jachtmethoden van deze gemeenschappen moet niet worden beschouwd als aanwijzing dat die gemeenschappen afgesneden zouden zijn van het bredere oostelijke Middellandse Zeegebied.

Deze eilandtradities moeten eerder worden geïnterpreteerd als een bewuste culturele keuze. In plaats van het overnemen van innovatieve ideeën, stijlen en technologieën van gebieden overzee kozen de mensen ervoor om hun eigen levenswijze te handhaven. Misschien verkozen Cyprioten bijvoorbeeld herten- en varkensvlees boven rundvlees en tuinbouw boven het beploegen van grote akkers.

Chalcolithische gemeenschappen op Cyprus hadden duidelijke ideeën over hun manier van leven. Ze waren kennelijk gehecht aan hun ronde huizen, die belangrijk waren voor hun identiteit. Ze vervaardigden bijzondere en sterk gestandaardiseerde beeldjes en hangers van picroliet, die hun weg vonden over het hele eiland en getuigden van gedeelde waarden. De precieze betekenis van deze objecten voor de chalcolithische gemeenschappen valt niet met zekerheid vast te stellen, maar het feit dat ze menselijke figuren uitbeelden, suggereert dat deze beeldjes en hangers een algemene sociale identiteit representeren, die de verschillende gemeenschappen waarschijnlijk met elkaar deelden. Zo laten de hertenjacht, de varkenshouderij en de tuinbouw een cultureel bepaalde voorkeur zien voor specifieke soorten voedsel.

Het lijkt er dan ook op dat chalcolithische gemeenschappen een sterke culturele traditie kenden en selectief waren in hun keuzes voor exotische waren, ideeën en technologieën. We moeten ons niet op het verkeerde spoor laten brengen door de geringe hoeveelheid importen op chalcolithisch Cyprus. Mensen bewogen zich over het eiland, handelden in artefacten van picroliet, keramiek en metaal en staken de Middellandse Zee over – waar ze met gemeenschappen op het vasteland kralen, siervoorwerpen en metalen objecten ruilden. Het was ook deze chalcolithische bevolking die de basis legde voor koperbewerking, waardoor de Cypriotische gemeenschappen en hun economie nauw verbonden raakten met de omliggende gebieden – maar alleen op hun eigen voorwaarden.

↓ Verzameling artefacten gevonden in een kruik samen met een bijl in Chlorakas-Palloures (© Ian J. Cohn en Andreas Charalambous).

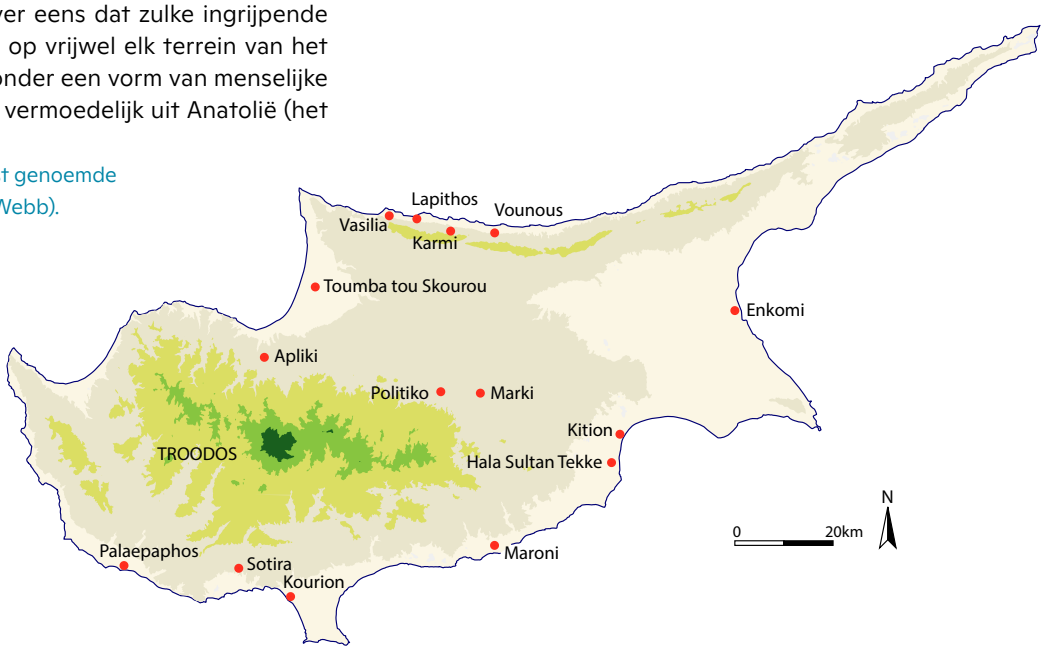

6. De bronstijd: het belang van koper en handel

De bronstijd begint op Cyprus halverwege het 3de millennium v.Chr. De eerste fase van deze periode, de vroege bronstijd, onderscheidt zich van de voorafgaande kopertijd (chalcoliticum) door de komst van nieuwe diersoorten (ezels, geiten en nieuwe soorten rundvee), rechthoekige architectuur (in plaats van de vorige ronde) en innovaties op het land en in huis, zoals de ploeg, haardplaatsen van klei, kookpotten, spinklosjes en het verticale weefgetouw.

De vernieuwingen op economisch en technologisch gebied deden hun intrede in samenhang met een sterke toename van het gebruik van koper en het ontstaan van nieuwe soorten metalen gereedschappen en wapens. Ook werd de rijke voorraad kopererts op Cyprus voor het eerst intensief geëxploiteerd, een ontwikkeling die in de daaropvolgende millennia ingrijpende gevolgen zou hebben voor het eiland.

Wetenschappers debatteren nog steeds over de vraag of deze veranderingen het gevolg waren van de komst van nieuwe groepen mensen naar Cyprus of alleen van nieuwe objecten en ideeën. Men is het er wel over eens dat zulke ingrijpende en wijdverbreide veranderingen op vrijwel elk terrein van het leven ondenkbaar zouden zijn zonder een vorm van menselijke migratie. De migranten kwamen vermoedelijk uit Anatolië (het huidige Turkije). Het kunnen bevolkingsgroepen zijn geweest die zich eerst aan de noordkust vestigden, op slechts 65 kilometer afstand van de zuidkust van Anatolië. De aanwezigheid van koper kan een belangrijke factor voor deze immigratie zijn geweest, met het oog op de exploitatie van nieuwe ertslagen. Die zouden kunnen zijn gebruikt om te profiteren van de handelsnetwerken die in de eerste helft van het 3de millennium v.Chr. Anatolië verbonden met het Egeïsche gebied en de Cycladen.

→ Kaart van Cyprus met de in de tekst genoemde sites en vindplaatsen (© Jennifer M. Webb).

→ Verzameling objecten gevonden in graven uit de vroege en midden-bronstijd aan de noordkust van Cyprus (© Rudy Frank en Departement van Oudheden, Cyprus).

Koper en brons

Rond 2400 v.Chr. werden op Cyprus diverse nieuwe technieken geïntroduceerd, waaronder het smelten van zwavelhoudende en samengestelde ertsen en het gebruik van met arseen gelegeerd koper en met tin gelegeerd brons. Stenen gietmallen uit Marki laten er geen twijfel over bestaan dat er destijds in het noordoostelijk deel van het Troödosgebergte op één of meer plaatsen erts werd gedolven. Een gietmal voor een dolk van arseenhoudend koper uit Sotira lijkt erop te wijzen dat de arseenhoudende ertsaders in de buurt van Limassol eveneens werden geëxploiteerd.

Er zijn aanwijzingen dat de noordoostkust van Cyprus al in de vroege bronstijd betrokken was bij de internationale overzeese handel in ruwe metalen. Op dit deel van het eiland zijn geen nederzettingen uit die periode opgegraven, maar wel bevonden zich onder toevallig gevonden voorwerpen uit de buurt van Vasileia dertien geïmporteerde voorwerpen: een gouden oorbel, drie stuks vaatwerk van calciet, drie speerpunten, een zwaard, twee messen, twee ringvormige baartjes en een bijl van koper of brons. De vondst in Tarsus (Turkije) van scherven en een kruik, die mogelijk van Cypriotische oorsprong is, getuigt van wederzijdse betrekkingen met het Anatolische vasteland. Of de toenmalige bewoners van de noordkust of de rest van Cyprus zelf ook zeevarend waren en handel dreven, is nog onduidelijk. Maar het eiland moet zonder twijfel een vaste havenplaats voor zeevarende handelslieden zijn geweest. Schepen in de oostelijke Middellandse Zee konden ook moeilijk om Cyprus heen, want het eiland was van oudsher een oriëntatiepunt en een pleisterplaats voor zeevaarders.

↑ Drie stenen gietmallen uit Marki uit de vroege bronstijd (© Rudy Frank).

Rond 2200 v.Chr. verloor Cyprus contact met de internationale handelsnetwerken. Dit kan samenhangen met de schadelijke invloed van klimaatveranderingen in het oostelijke Middellandse Zeegebied, met ernstige droogte als gevolg. Een Syrisch-Levantijnse kruik, een voorwerp van bladgoud en vier spelden van koper uit Vounous zijn de enige geïmporteerde voorwerpen die uit deze periode zijn gevonden.

Sieraden en gebruiksvoorwerpen

De situatie veranderde radicaal in de midden-bronstijd. Bij het opgraven van een begraafplaats in Lapithos aan de noordkust van Cyprus werden talrijke geïmporteerde voorwerpen gevonden, waaronder 62 (oor)ringen en twee spelden (van lood), nog eens zes (oor)ringen, vijf spelden, drie armbanden, een diadeem, een kom van zilver, twaalf ornamenten van goud en minstens dertig halsketten van faience met meer dan

← Verzameling objecten uit Lapithos, gemaakt van zuiver koper, arseenhoudend koper of tinbrons (© Rudy Frank en Departement van Oudheden, Cyprus).

1170 kralen , twee faience-hangers , drie kruiken van aardewerk, vijf messen , drie spelden, twee pincetten en een scheermes van koper/brons. Elders aan de noordkust werden nog andere geïmporteerde voorwerpen uit de midden-bronstijd aangetroffen, waaronder twee Syrische potten, een gouden spiraal, dertien faience-kralen, twee messen, een pincet en een speld uit Vounous, een geïmporteerde beker uit Kreta en vier faience-kralen uit Karmi. Importgoederen die niet bewaard zijn gebleven, zoals paarden en textiel, zijn hierbij niet meegerekend. Er kwamen nu ook aanzienlijke hoeveelheden tin naar het eiland.

In spijkerschriftteksten uit de late 19de tot de 17de eeuw v.Chr. uit Mari, Alalakh en Babylon wordt melding gemaakt van de ontvangst van koper uit *Alashiya*, waarschijnlijk de naam waarmee ofwel heel Cyprus of een deel daarvan werd aangeduid. Uit een isotopenanalyse van lood is duidelijk geworden dat in deze periode zowel op Kreta als op de Cycladen Cypriotisch koper in gebruik was. Het lijkt dan ook vrijwel zeker dat Cyprus in de midden-bronstijd koper exporteerde. Waarschijnlijk was Lapithos zelfs het centrum van deze handel.

De hoeveelheid metaal in deze vindplaats is verbluffend. In totaal hebben 140 graven meer dan 1800 artefacten van koper opgeleverd. De aanwezigheid van tinbrons en andere legeringen maakt duidelijk dat er veel expertise aanwezig was in de verschillende metaalwerkplaatsen. Het technische vakmanschap waarvan sommige voorwerpen getuigen (met name de gegraveerde kledingspelden), zou erop kunnen duiden dat er contacten waren tussen de metaalsmeden van Lapithos en hun vakbroeders op het vasteland.

Elders op het eiland lijken werkplaatsen te zijn geweest voor de productie van metaal, aardewerk, textiel, parfum, olie en misschien ook bier. De mogelijkheden van het land en zijn grondstoffen werden ten volle benut en er lijkt sprake te zijn geweest van een duidelijke toename van uitwisseling van ideeën en goederen op en rond het eiland.

Nieuwe handelsroutes

Tegen het einde van de midden-bronstijd, vanaf ca. 1700 v.Chr., ontstonden er nieuwe internationale handelsroutes ten oosten en zuiden van Cyprus en werd Cypriotisch aardewerk voor het eerst in grote hoeveelheden geëxporteerd. Onder deze exporten uit Cyprus bevonden zich kostbare oliën en misschien ook parfum, dat bewaard en vervoerd werd in kleine keramische kruikjes en flesjes. Zulke flesjes zijn in grote aantallen teruggevonden in Egypte en de Levant.

In deze periode werden ook enkele nieuwe nederzettingen gesticht, waaronder Toumba tou Skourou aan de westkust, Enkomi aan de oostkust en Palaepaphos, Kourion, Maroni en Hala Sultan Tekke aan de zuidkust. Deze nederzettingen zouden uitgroeien tot de belangrijkste steden en exportcentra van de late bronstijd.

Het schrift dat in de late bronstijd in gebruik kwam, wordt het Cypro-Minoïsche schrift genoemd en is nog niet volledig ontcijferd. Door vermeldingen van het land *Alashiya* in andere documenten uit Hattusa, Tell el-Amarna en Ugarit weten we toch het een en ander over de overzeese (handels)relaties van het eiland in deze periode.

De koperproductie bleef een belangrijk onderdeel van de Cypriotische economie. Smeltovens voor koper zijn teruggevonden in Politiko. In Apliki werd zowel koper gedolven als gesmolten. In het Troödosgebergte, met zijn koperhoudende lavagesteente, moeten nog talrijke andere locaties hebben

↓ Koperbaar in de vorm van een ossenhuid (oxhide ingot) (© Departement van Oudheden, Cyprus).

→ Vierzijdige bronzen standaard uit de late bronstijd. Alle vier de zijden zijn in drie registers versierd met stieren, leeuwen en griffioenen (© Departement van Oudheden, Cyprus).

bestaan, die door de moderne mijnindustrie zijn vernietigd. Het hersmelten, zuiveren en gieten van het koper vond plaats in werkplaatsen binnen de stedelijke centra.

Het koper werd geëxporteerd als baren in de vorm van een ossenhuid, met een gemiddeld gewicht van 28 kilogram. Het metaal werd geruild tegen luxegoederen van goud, zilver, ivoor, faience en glas. De omvang van deze handel blijkt uit de spectaculaire vondst van het zogenoemde 'Schip van Uluburun', dat van de Syrisch-Palestijnse kust onderweg was naar het westen toen het in de 14de eeuw v.Chr. voor de zuidoostkust van Anatolië zonk. Het schip was beladen met 10 ton Cypriotisch koper en 1 ton tin.

Kleine beeldjes

Gedurende het grootste deel van de late bronstijd werd er vooral ruw koper uitgevoerd, maar in de 13de eeuw v.Chr. begon Cyprus ook steeds meer metalen eindproducten van bijzonder hoge kwaliteit te exporteren, in de vorm van versierde bronzen standaarden, amfoorvormige kraters en beeldjes van kleine afmetingen. De decoratie is ontleend aan motieven uit andere regio's, maar de voorwerpen zijn gemaakt door lokale ambachtslieden en getuigen van geavanceerde technologische vaardigheden en een grote originaliteit.

De standaarden bijvoorbeeld bestaan weliswaar uit meerdere onderdelen, maar werden in één keer gegoten met behulp van de verlorenwasmethode, een mijlpaal in de ontwikkeling van de koperbewerking in het oostelijke Middellandse Zeegebied.

De Cypriotische metaalsmeden liepen in deze periode voorop als het ging om technologische vernieuwingen. Zij waren het die nieuwe technieken naar het Egeïsche Zeegebied en nog verder verspreidden. Mogelijk voeren op de schepen met Cypriotisch koper ook Cypriotische metaalsmeden mee en werden zo niet alleen ruwe grondstoffen maar ook hun technologie, vaardigheden en ideeën geëxporteerd.

Het belang van koper en overzeese handel blijkt duidelijk uit de materiële cultuur van de late bronstijd. Een ideologische link tussen cultus en metallurgie is zichtbaar in de iconografie van de *Ingot God*, ontdekt in het 'Heiligdom van de *Ingot God*' in Enkomi, en de zogenoemde *Bomford Goddess* (zonder bekende vindplaats). Beide goden zijn afgebeeld op een koperbaar in de vorm van een ossenhuid. Deze bronzen beeldjes suggereren dat een oorlogsgod en een vruchtbaarheidsgodin verantwoordelijk waren voor de bescherming en de productiviteit van de koperindustrie.

Zegelstenen

Andere aanwijzingen voor het belang van de metaalindustrie zijn zegelstenen waarop afbeeldingen van ossenhuidbaren voorkomen, votiefgaven met miniatuurbaren van koper en mannen met koperbaren die staan afgebeeld op bronzen rituele standaarden. Nergens in het Middellandse Zeegebied is de koperbaar zo prominent aanwezig in de iconografie. Het is goed mogelijk dat deze pregnante symbolen dienden ter legitimatie van mensen die er economisch belang bij hadden dat de koperproductie werd geassocieerd met de gunst van de goden.

Het gaat zelfs verder: in Kition werden meer dan honderd stenen ankers gebruikt in de muren van heiligdommen uit de 13de en 12de eeuw v.Chr. Zeeschelpen (en aardewerk met zeemotieven) werden als wijgeschenk gebruikt, en op muren en altaren werden afbeeldingen van schepen aangebracht.

→ Ingot God. Bronzen beeldje van een godheid met baard op een koperbaar uit het 'Heiligdom van de Ingot God', Enkomi (Franse opgraving, 1963) (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↘ God met horens. Bronzen standbeeld van een jeugdige godheid uit het 'Heiligdom van de god met horens', Enkomi (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Dit suggereert een conceptueel verband tussen cultus en zeehandel, dat van even groot belang was als dat tussen cultus en metallurgie.

Cyprioten waren zonder enige twijfel betrokken bij de organisatie van de koperhandel. In documenten uit Amarna en Ugarit worden schepen uit Alashiya genoemd en in bestuurlijke stukken uit Alalakh en Ugarit komen namen van personen uit Alashiya voor. De geopolitieke structuur van het eiland in de late bronstijd is nog steeds onderwerp van discussie – was het één eenheidsstaat of een gedecentraliseerd systeem van meerdere autonome rijken?

Het staat in ieder geval vast dat er een bureaucratische organisatie voor nodig was om alle diplomatieke en commerciële relaties te beheren. Daarbij moet worden gedacht aan taalbeheersing, het vaststellen van gewichten en maten, en de aanwezigheid van meertalige schrijvers en diplomatieke vertegenwoordigers, die met de farao en andere machthebbers konden onderhandelen. Vanaf de 13de eeuw v.Chr. zou in de organisatie van de handel ook sprake kunnen zijn geweest van particuliere handelsondernemingen, aangezien een paleisadministratie, zoals die elders bestond, lijkt te ontbreken. In de hoogtijdagen van de koperhandel, in de 13de eeuw v.Chr., bevond Cyprus zich in het hart van verschillende internationale netwerken. Het meeste koper, dat nodig was voor de bronsproductie in het oostelijke Middellandse Zeegebied, was van Cyprus afkomstig.

Opium

Cyprus exporteerde ook andere goederen, zoals hout en aardewerk, en mogelijk ook textiel en opium. Aan het begin van de late bronstijd ontwikkelden zich nieuwe keramiekstijlen, die daarna nog eeuwen in gebruik bleven. *Base Ring Ware* en *White Slip Ware* werden geëxporteerd naar Egypte en de Levant, zowel om de intrinsieke waarde van het aardewerk als om de inhoud. Cypriotisch aardewerk is ook aangetroffen op Kreta, Sicilië en Sardinië.

In de 14de eeuw v.Chr. werd gedecoreerd Myceens vaatwerk van hoge kwaliteit geïmporteerd van het Griekse vasteland. Dit vaatwerk was vaak voorzien van Cypro-Minoïsche tekens, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden dat de continentale handel met Cyprus en de Levant in handen van Cyprioten was. De lokale productie van aardewerk in Myceense stijl begon in de 13de eeuw v.Chr. en het is goed mogelijk dat Myceners in de instabiele periode na de ineenstorting van de Myceense beschaving zich op Cyprus hebben gevestigd. Kleinere hoeveelheden vaatwerk uit andere regio's lijken te wijzen op de aanwezigheid van andere nieuwkomers, terwijl veranderingen in de religie in de 11de eeuw v.Chr. wellicht het gevolg waren van de komst van Kretenzers naar Cyprus in de laatste roerige jaren van de bronstijd.

Handel met het buitenland op en rond het eiland vormde een belangrijke factor in het economische succes van de Cypriotische nederzettingen in de bronstijd, zowel aan de kust als op het platteland. Het zwaartepunt van de handel verschoof in de loop van de tijd van de noordkust naar de zuid- en oostkust. Koper bleef daarin het belangrijkste product.

De winning, de verwerking, het gebruik en de export van koper waren gedurende de hele bronstijd van toenemende invloed op de hele samenleving. De groeiende handelsbetrekkingen over lange afstanden waren van groot belang voor de rijkdom en status van elitegroepen en gingen gepaard met een toename van expertise in metaalbewerking. Die leidde uiteindelijk tot de vervaardiging van bronzen artefacten die tot de meest verfijnde van het hele oostelijke Middellandse Zeegebied behoren.

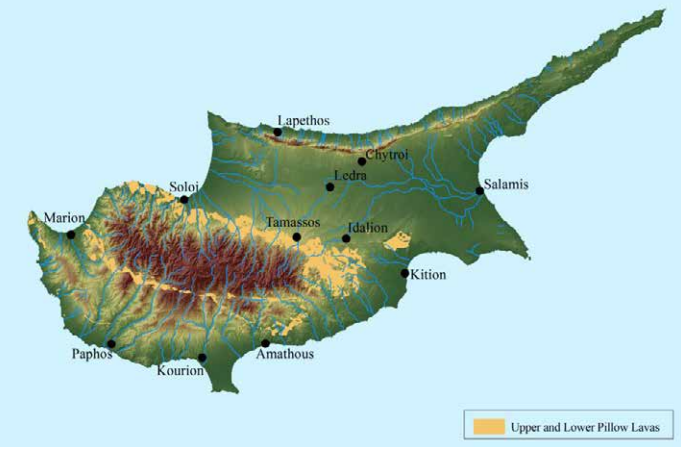
↓ Bronzen miniatuur van een koperbaar, Enkomi (© Departement van Oudheden, Cyprus).

7. De ijzertijd: het tijdperk van de koninkrijken

Het belangrijkste kenmerk van het politieke stelsel op Cyprus in de late bronstijd was het gedecentraliseerde systeem van vele stadstaten. Die konden hun economische onafhankelijkheid behouden door de exploitatie van koper, dat in grote hoeveelheden werd gewonnen in de heuvels aan de voet van het Troödosgebergte, en door de export van het metaal naar omringende gebieden.

↑ Kaart van Cyprus waarop de koperrijke kussenlava aan de voet van het Troödosgebergte en de politieke en economische centra van de IJzertijd getoond worden (© V. Trigkas, met digitale geologische data van de Geologische Dienst, Cyprus).

De crisis in het oostelijke Middellandse Zeegebied leidde tot de ondergang van vele rijken. Deze viel samen met het teruglopen van de handel en het begin van de ijzertijd. De Cypriotische koperindustrie bleef echter gespaard.

Net als de centra Kition en Palaepaphos uit de late bronstijd (die de crisisjaren ongedeerd doorstonden) lagen de meeste nieuwe nederzettingen, die in de vroege ijzertijd werden gesticht, bij natuurlijke havens langs de kust. Dit wijst erop dat de economie van de Cypriotische stadstaten in de ijzertijd gericht bleef op handel over zee en dat er binnen nieuwe handelsnetwerken nieuwe afnemers werden gevonden voor het koper. De centra aan de Cypriotische kust liepen voorop in het ontrafelen van de geheimen van het bewerken van ijzer en waren van grote betekenis bij de productie en verspreiding van waarschijnlijk de vroegste ijzeren gereedschappen en wapens in de 12de eeuw v.Chr.

Beweging, het concept dat aan deze publicatie en de bijbehorende tentoonstelling ten grondslag ligt, zie je terug in allerlei aspecten van het dagelijks leven op Cyprus in de ijzertijd. Het is een periode van enorme mobiliteit. Na de ondergang van de megastaten uit de late bronstijd trokken zelfstandige ondernemers, zoals handelaren uit de Cypriotische stadstaten, de Middellandse Zee over op zoek naar nieuwe handelsstrategieën. Tijdens de overgang van het 2de naar het 1ste millennium v.Chr. bleven de contacten met de Fenicische kustgebieden bestaan en werden er nieuwe routes naar het westen gevonden.

Migratie

Het was ook een tijd van migratie. Na de val van de Myceense burchten trokken Grieks sprekende bevolkingsgroepen van het Griekse vasteland naar de Cypriotische kustcentra van de late bronstijd. Zij gebruikten het Cypro-Minoïsche schrift, een lettergrepenschrift dat in de late bronstijd op Cyprus gangbaar was geworden. Het inheemse schrift van het eiland – het Cypro-Minoïsch uit het 1ste millennium v.Chr., ook wel bekend als het Cyprosyllabisch – werd gebruikt om het plaatselijke Griekse dialect, het Arkadisch-Cyprisch, weer te geven.

← Replica (eind 19e eeuw) van de basalt-stèle uit Kition van de Nieuw-Assyrische koning Sargon II, ca. 707 v.Chr. (© RMO).

Inscripties vanaf de late Cypro-Geometrische tijd duiden erop dat Semitisch sprekende volkeren zich op het eiland vestigden en het Fenicisch alfabet met zich meebrachten. De verspreiding van de twee talen, eerst het Grieks en later het Fenicisch, laat zien dat mensen naar de bloeiende centra op het eiland verhuisden en zich mengden met de lokale bevolking.

Een derde taal, eveneens in het gebruik op het Cyprus van de ijzertijd en geschreven in het Cyprosyllabisch schrift, is tot op heden niet ontcijferd. Deze taal wordt Eteocypriotisch genoemd omdat wordt aangenomen dat het de oorspronkelijke spreektaal was op het eiland in de bronstijd, die tot in de ijzertijd in gebruik bleef. Ondanks de 'drietaligheid' van het eiland is er geen archeologisch bewijs dat er verschillende 'etnische' groeperingen op het Cyprus van de vroege ijzertijd bestonden. Vondsten uit Cypro-Geometrische necropolen getuigen juist van een opvallende culturele homogeniteit op het eiland.

Het begin van de vroege ijzertijd wordt gemarkeerd door veranderingen in het nederzettingspatroon op het eiland. Aan de kust werden nieuwe steden gesticht na de neergang van centra uit de late bronstijd. Dat waren centra die zich niet hadden aangepast aan de tijd die volgde op het verdwijnen van het 'tijdperk van internationalisme'. De nieuwe nederzettingen Salamis, Amathous, Kourion, Marion, Soloi en Lapithos, en meer landinwaarts Chytroi en Thamassos, vormden samen met de oude stedelijke nederzettingen Kition, Palaepaphos en Idalion voor kortere of langere tijd de bestuurlijke centra van de territoriale staten waaruit het gefragmenteerde politieke landschap bestond.

Binnen het gedecentraliseerde systeem van de interregionale handelsnetwerken in het Middellandse Zeegebied was de economische en politieke levensvatbaarheid van de Cypriotische stadstaten in de ijzertijd – net als bij hun voorgangers uit de late bronstijd – vooral afhankelijk van het in stand houden van de technieken en methodes om koper te winnen en te verhandelen.

Eed van trouw

In de 8ste eeuw v.Chr. ging de neo-Assyrische koning Sargon II over tot een agressieve gebiedsuitbreiding naar het westen. De leiders van de Cypriotische stadstaten reisden af naar Babylon om zich aan hem te onderwerpen. 'En de zeven koningen van Ia (Cyprus) legden een eed van trouw af, een district van Iadnana, op zeven dagen reizen in de zee van de ondergaande zon…', zegt koning Sargon II op een stèle die in 707 v.Chr. in Kition werd opgericht ter ere van een lange lijst van koningen die

← Hoofd van levensgroot beeld van een vrouw uit Kouklia-Palaepaphos, 6de eeuw v.Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ Hathor-kapiteel uit Amathous, 5de eeuw v.Chr (© Departement van Oudheden, Cyprus).

om de toegang tot de bodemschatten veilig te stellen en land te claimen van rivaliserende stadstaten. Bij deze heiligdommen werden grote, vaak kolossale standbeelden opgericht van vrouwen- en mannenfiguren met extravagante symbolen van autoriteit en status. Sommige beelden stellen mogelijk koninklijke figuren voor, *basileis* en *anaktes*. De aanwezigheid van koninklijke standbeelden in deze heiligdommen wijst op het geopolitieke belang van deze plekken voor het voortbestaan van de verschillende stadstaten op het eiland. Het laat bovendien zien hoe de koningen binnen de grensgebieden de controle probeerden te behouden.

hem schatplichtig waren. Het is de vroegste verwijzing naar Cypriotische heersers in de ijzertijd.

Bijna vier decennia later werden in een inscriptie van koning Esarhaddon, de kleinzoon van Sargon II, tien Cypriotische koningen vermeld, samen met de namen van hun rijk. Dit zijn Ekishtura van Idalion, Pylagoras van Chytroi, Kisu van Salamis, Eteandros van Paphos, Eresu van Soloi, Damasos van Kourion, Atmesu van Tamassos, Damasi van Qartihadasti (geïdentificeerd als Kition of Amathous), Onosagoras van Ledroi en Bususu van Nuria (geïdentificeerd als Amathous of Marion).

Deze koningen gingen een economisch verbond aan met het neo-Assyrische rijk en sloten zich aan bij zijn mediterrane handelsnetwerken. Hierdoor wisten ze hun politieke zelfstandigheid te behouden. Dit monarchale politieke stelsel werd in de Griekse oudheid *Kyprion Basileia* (Cypriotisch koningschap) genoemd. Het Griekse woord voor koning, *basileus,* en het Fenicische equivalent *mlk* waren de twee titels waarmee tot aan het eind van de 4de eeuw v.Chr. naar de heersers van de Cypriotische staten werd verwezen. De leden van de koninklijke families werden aangeduid met het Griekse *anaktes* en het Fenicische *adon*. *Basileis* en *anaktes* zijn voor het eerst in de archeologie terug te vinden op een aantal inscripties in het Arcado-Cypriotisch dialect in het Cyprosyllabisch schrift. De vroegste koninklijke inscripties behoren toe aan de *basileis* van Paphos en dateren uit het begin van de 7de eeuw v.Chr.

Aan het einde van de Cypro-Geometrische periode werden er op heel Cyprus nieuwe heiligdommen opgericht, zowel in de steden als op het platteland. Dit duidt erop dat Cypriotische heersers probeerden hun macht te legitimeren en uit te breiden door op belangrijke locaties heiligdommen te bouwen

↙ Terracotta beeldje van paard met ruiter; 6e eeuw v.Chr. (© Rijksmuseum van Oudheden).

Egyptisch repertoire

De heersende dynastieën op Cyprus namen elementen over uit het uitgebreide iconografische repertoire van de Levant en het faraonische Egypte om hun opkomende macht te verbeelden. Astarte en Hathor, twee godinnen die typerend zijn voor de godenwerelden van de Levant en Egypte, werden in de Cypriotische cultuur afgebeeld met speciale attributen en waren als beschermers en hoeders van voorspoed en macht onlosmakelijk met de koningshuizen verbonden.

De eerste munten werden geslagen door de koningen van Salamis en Paphos in de late 6de eeuw v.Chr., waarna in de 5de eeuw v.Chr. andere stadstaten volgden. Van de Griekse historicus Herodotus weten we dat de Cypriotische koningen zich in die periode aan het Perzische rijk hadden onderworpen. Toch lijken de zilveren munten die door de Cypriotische stadstaten werden uitgegeven, een 'lokale' gewichtsstandaard te volgen die gebaseerd was op een *siglos* (een Perzische munteenheid) van circa 11 gram. Het feit dat de op Cyprus gehanteerde eenheid verschilde van die in andere delen van het Perzische rijk, duidt erop dat er geen directe Achaemenidische invloed en controle werden uitgeoefend op de Cypriotische stadstaten. Die bleven economisch en politiek onafhankelijk.

De verschillende iconografische elementen en inscripties op de munten geven de onafhankelijke status, de politieke agenda en de koninklijke ideologieën van de stadstaten weer. Elke stadstaat sloeg munten met een geheel eigen iconografie, waarmee ze hun politieke macht en soevereiniteit uitdrukten. Op veel munten staan in het Cypriotische lettergrepenschrift (vaak in afkortingen) de namen van de plaatselijke *basileis*.

↑ Zilveren *siglos* van koning Evelthon's opvolgers uit Salamis, met op de voorzijde een ram en op de achterzijde een *ankh*. Aan beide kanten staan Cypro-syllabische tekens, met de naam van koning Evelthon in de genitief (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ Marmeren basis van een standbeeld met een Fenicische inscriptie opgesteld door Milkyaton, koning van Kition en Idalion, waarin zijn overwinning op zijn vijanden (de Paphiërs) en hun bondgenoten wordt herdacht, ca. 392 v.Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Munten uit Kition en Lapithos en een aantal uit de 5de eeuw v.Chr. afkomstige exemplaren uit Marion bevatten Fenicische inscripties met de namen van de respectieve koningen. In Kition werd voor koninklijke inscripties bij uitstek het Fenicisch gebruikt, wat waarschijnlijk de taalkundige en regionale identiteit van deze stadstaat typeert. Zo gebruikten de heersers en de elite van Amathous het Eteocypriotisch, geschreven in het Cyprosyllabisch schrift, voor hun decreten en andere documenten.

Langdurige strijd

Het politieke akkoord tussen de Cypriotische heersers en het Achaemenidische rijk hield niet lang stand. Veranderingen in het politieke landschap in het oostelijke Middellandse Zeegebied, met de Ionische opstand tegen de Perzische overheersing (499 v.Chr.), die het begin vormde van een langdurige strijd tussen de Griekse steden en het Achaemenidische rijk, hadden grote gevolgen voor de Cypriotische stadstaten. Dit blijkt uit een oriëntatie op het Westen in deze tijd, waar eerder juist oosterse invloeden de overhand hadden.

De voorkeur voor gehelleniseerde thema's laat zien dat de Cypriotische *basileis* zich steeds meer op westerse ideeën begonnen te richten. Tegelijkertijd werden de Cypriotische *basileis* steeds zichtbaarder voor het Griekse Westen. Op de *agora* (markt) van Athene werd een standbeeld opgericht van Evagoras I (411-374 v.Chr.), koning van Salamis, en in Argos verrees een standbeeld van koning Nikokreon. Zowel koning Nikokreon als koning Androkles, de laatste koning van Amathous, wordt genoemd bij de begunstigers in de inventaris van de Delische tempel.

De naam Nikokles in een decreet dat in het Heraion van Samos is gevonden, verwijst vrijwel zeker naar koning Nikokles van Paphos. Deze periode wordt eveneens gekenmerkt door interne strubbelingen en grote politiek-economische veranderingen op het eiland. Daarbij kregen de kuststeden meer macht en wisten ze de centra in het binnenland aan zich te onderwerpen.

Inscripties op monumenten vertellen hoe de annexering van Idalion door Kition in het midden van de 5de eeuw v.Chr. het startsein vormde voor een reeks grote veranderingen in de 4de eeuw v.Chr. Die kwamen tot een hoogtepunt met de opstand van het Fenicische vorstenhuis van Kition tegen het bondgenootschap van de koningen van Salamis en Paphos. Vlak voordat ze uiteenvielen, leken de Cypriotische stadstaten flink met elkaar overhoop te liggen.

Gewelddadigheden

In 322 v.Chr. steunden de meeste Cypriotische koningen Alexander de Grote bij het Beleg van Tyrus. Alexander beloonde zijn belangrijkste bondgenoot Nikokreon, koning van Salamis, met een stuk land dat hij had afgenomen van Pumayyaton, koning van Kition en Idalion. We zien nu voor het eerst dat een buitenlandse leider zich in de binnenlandse zaken van Cyprus mengt. Daarmee werd een dramatische periode ingeluid waarbij de Cypriotische koningshuizen door Ptolemaeus I, een van de opvolgers van Alexander de Grote, werden afgeschaft.

In zijn monumentale werk *Bibliotheca Historica* beschrijft Diodorus Siculus, een geschiedkundige uit de 1ste eeuw v.Chr., tot in detail de gewelddadigheden van Ptolomaeus I, die in de laatste jaren van de 4de eeuw v.Chr. resulteerden in de vernietiging van elk koningshuis op Cyprus. Na de ondergang van de autonome Cypriotische stadstaten lijfde Alexanders opvolger in Egypte het eiland in bij het hellenistische Alexandrië. Dit betekende een ommekeer in de oude geschiedenis van het eiland.

Na het voorgoed verdwijnen van de onafhankelijke stadskoninkrijken en het dramatische einde van hun *basileis* in 310 v.Chr., werd Cyprus voor het eerst als één geheel bestuurd door een buitenlandse regering. Deze nieuwe vorm van bestuur werd abrupt en met veel geweld op Cyprus ingevoerd en maakte een einde aan de eeuwenoude koninkrijken op het eiland.

Toch hebben diepgewortelde culturele elementen de overgang naar het nieuwe koloniale tijdperk doorstaan. De machtscentra van de opgeheven Cypriotische stadstaten behielden hun functie als stedelijke nederzetting. Binnen het hellenistische culturele milieu boden de stedelijke centra de ruimte voor de dynamische processen van de hellenisering van taalkundige en culturele elementen op het eiland.

8. Buitenlands bestuur: de Hellenistische en Romeinse perioden

Aan het begin van de hellenistische periode kwam er op Cyprus een einde aan de eeuwenoude verdeling in afzonderlijke, onafhankelijke koninkrijken.

In de roerige tijd na de dood van Alexander de Grote streden Ptolemaeus Soter en Antigonus Monophthalmus om de heerschappij over het eiland. In 294 v.Chr. kwam Ptolemaeus uiteindelijk aan de macht en werd Cyprus opgenomen in het Ptolemeïsche koninkrijk van Alexandrië.

De koninkrijken verdwenen, maar twee steden bleven een belangrijke rol op het eiland spelen: Salamis en het nieuw gestichte Nea Paphos (de opvolger van het nabij gelegen oude Palaepaphos, en om die reden simpelweg 'Paphos' genoemd). Omdat de drukke haven van Paphos relatief dicht bij Alexandrië lag, kon de stad zich in rap tempo ontwikkelen; het werd al zeker vanaf het midden van de 2de eeuw v.Chr. de eerste officiële hoofdstad van het eiland. Cyprus viel nu onder het bestuur van een *stratēgos* (gouverneur-generaal), de hoogste ambtenaar van het eiland met absoluut gezag over militaire en andere zaken. Niet alleen de *stratēgos*, maar ook alle andere overheidsfunctionarissen waren afkomstig uit het buitenland; kennelijk behoorde het tot het Ptolemeïsche beleid om de lokale bevolking buiten het eilandbestuur te houden.

Culturele eenheid

Er zijn twee uitzonderingen bekend, beide uit de late 2de/vroege 1ste eeuw v.Chr. De eerste is Potamon. Hij bekleedde de functie van *antistratēgos*, hij was verantwoordelijk voor de mijnen, hij was *gymnasiarch* (het hoofd van een gymnasium) en een van de bestuurders van het gilde van de Dionysische kunstenaars (dat bestond uit muzikanten, acteurs en andere theaterkunstenaars). De tweede uitzondering is Onesandros, familielid en priester van Ptolemaeus, oprichter en priester van het Ptolemaion, en hoofd van de Bibliotheek van Alexandrië.

↑ Het *balaneion* van Amathous (© L. Charalambous, Departement van Oudheden, Cyprus).

Hoewel het eiland zijn traditionele karakter goeddeels behield, richtte de cultuur zich steeds meer op de bredere hellenistische *koinē*, de culturele eenheid onder Griekse invloed. De Cyprioten bleven als typische eilandbewoners echte zeevaarders en onderhielden (commerciële) banden met de grote centra overzee, zowel die aan de nabijgelegen kust van Klein-Azië als aan de Syrisch-Palestijnse kust, in Egypte, in het Egeïsch gebied en op het Griekse vasteland.

↓ Kiezelmozaïek met een voorstelling van het zeemonster Scylla, aangetroffen onder het Huis van Dionysus in Nea Paphos (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↘ Graf 3 bij de 'Koningsgraven' in Nea Paphos (© Jeff Baumgart).

Door het directe contact met Alexandrië en de invoering van het Ptolemeïsche muntstelsel werden de betrekkingen met deze gebieden geïntensiveerd. Cyprus was tenslotte een van de belangrijkste leveranciers van twee natuurlijke bronnen die voor de Ptolemeeën van vitaal belang waren: hout en mineralen – en incidenteel ook graan en andere landbouwproducten.

Ook fungeerde het eiland als tussenstation voor reizigers en handelaars die zich tussen verschillende mediterrane centra en Alexandrië bewogen. Doordat Cyprus op de handelsroute lag voor het transport van wijn van Rhodos naar Alexandrië, heeft het eiland een van de mooiste en grootste verzamelingen uit Rhodos afkomstige amforen, die vaak nog geheel intact zijn vanwege een lokale gewoonte om ze te hergebruiken als grafgift.

Doordat de Ptolemeïsche cultuur de blik gericht hield op Griekenland, werd de Griekse culturele sfeer op het eiland verder versterkt. Geschreven bronnen getuigen van een actief – maar vrij middelmatig – intellectueel leven. Markante figuren die internationale faam verwierven, zijn bijvoorbeeld Zeno van Kition, stichter van de stoïsche filosofische school, Sopatros van Paphos, dichter van *phlyakes* (tragische kluchten), en Apollonios van Kition, arts en schrijver van medische verhandelingen, zoals *Over de gewrichten*, een van de eerste geïllustreerde commentaren op de geschriften van Hippocrates over dat onderwerp.

Verwant met Aphrodite

Nog steeds werden de goden van het Griekse pantheon vereerd en behield de Paphische Aphrodite haar prominente plaats. Ptolemeïsche koninginnen, van Arsinoë I tot Cleopatra VII, voelden zich op de een of andere manier verwant met Aphrodite. Tegelijkertijd deed de Egyptische godsdienst zijn intrede met de verering van bijvoorbeeld Serapis, Isis en Bes. Nieuw voor Cyprus was de cultus rond de Ptolemeïsche dynastie, die werd vereerd in speciale gebouwen, de *Ptolemaia*.

In de oude heiligdommen, zoals in de tempel van Aphrodite in Palaepaphos, zien we geen sporen terug van de Alexandrijnse architectuur. Hoewel ze in de hellenistische periode vaak werden verbouwd, behielden ze hun traditionele oriëntaalse karakter. Sterker nog, er werden nergens op het eiland typisch Griekse tempels gebouwd, en de tempels die er enigszins op lijken, zoals de Tempel van Zeus in Salamis, vormen eerder een ratjetoe van verschillende stijlen.

Gedurende de hellenistische periode verschenen er op Cyprus nieuwe bouwstijlen die niet speciaal Alexandrijns van karakter waren, maar wel via Alexandrië hun weg naar het eiland hadden gevonden. Hiertoe behoren het Griekse theater – het vroegste is dat van Paphos – en het *balaneion*, een cirkelvormig badhuis met naar het midden gerichte badkuipen, waarvan voorbeelden zijn gevonden in Kition en Amathous.

In de architectuur van particuliere huizen zijn geen grote veranderingen te zien, behalve de introductie van een nieuw type vloerdecoratie: de vloermozaïeken. Het mooiste exemplaar bevindt zich in Paphos, in het Huis van Dionysus. De Alexandrijnse invloed vind je overduidelijk terug in de Koningsgraven, uitgehakt in de rotsen bij Paphos. Verschillende architecturale kenmerken ervan, in het bijzonder de peristyliumgraven met Dorische zuilen, gaan onmiskenbaar terug op Alexandrijnse voorbeelden. Ook de schilderingen van een aantal grafkamers verraden Egyptische invloeden, zoals die op Graf 1 op de site *Ammoi* in Paphos, die ook imitaties bevat van grote wanden van albast, een typisch Egyptische steen.

Kalksteen en terracotta

Omdat er op Cyprus geen marmer voorkomt, waren Cypriotische beeldhouwers altijd al gedwongen om met kalksteen te werken. Deze traditie werd voortgezet in de hellenistische en Romeinse periode, met name voor gedenkstenen in heiligdommen en voor minder belangrijke werken, die soms uiterst verfijnd waren. Naast de lokale productie werden er vanuit de Griekse wereld marmeren beelden ingevoerd.

← Schilderingen in graf 1 op de site Ammoi in Nea Paphos (© D. Michaelides).

↓ Bronzen standbeeld van Septimius Severus uit Chytroi, nu in het Cyprus Museum (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Via deze geïmporteerde marmeren beeldhouwwerken kwam het eiland in aanraking met nieuwe esthetische modellen, zoals dat van de kunstenaar Lysippus, terug te zien in de portretten van ongebakken klei in de cenotaaf (een symbolisch graf) van Salamis. In de 5de eeuw v.Chr. werden al sporadisch beeldhouwwerken naar het eiland verscheept, maar tijdens de hellenistische periode gebeurde dat steeds meer. Toch zien we beelden en architecturale elementen van marmer vooral terug in de Romeinse periode.

Misschien bracht het ontbreken van lokaal marmer de Cypriotische koroplasten (kleibewerkers) er wel toe om levensgrote en kolossale standbeelden van terracotta te vervaardigen, ware technische hoogstandjes. Deze dateren voornamelijk uit de archaïsche periode, maar kwamen ook in de klassieke en hellenistische periode voor. Zoals ook in de rest van de hellenistische wereld werden (soms geïmporteerde) terracotta-beeldjes, die met mallen werden gemaakt, erg populair op Cyprus. Ondanks de faam van Cypriotisch koper en de vele gegraveerde sokkels die erop duiden dat het eiland veel bronzen beelden moet hebben gehad, zijn er uit deze periode geen bronzen overblijfselen aangetroffen. Maar de ontdekking van een bronsgieterij en een aantal zeer zeldzame mallen van klei en hooi, versterkt met dierenbotten, lijkt een aanwijzing dat op z'n minst een aantal van dergelijke standbeelden op Cyprus is vervaardigd.

Romeinse periode

Dankzij de strategische ligging van Cyprus ten opzichte van Egypte deed Rome om gelijksoortige redenen als Ptolemaeus I destijds een poging het eiland in handen te krijgen, met het verschil dat het de overheerser nu vooral om toegang tot Egypte te doen was. Het eiland werd in 58 v.Chr. ingelijfd door Rome, maar kwam al snel weer onder Egyptisch bestuur. In 30 v.Chr., een jaar na de Slag bij Actium (31 v.Chr.) en het uiteenvallen van het Ptolemeïsche koninkrijk, werd Cyprus definitief onderdeel van de Romeinse wereld.

In 22 v.Chr. droeg Octavianus Cyprus over aan de senaat, waarna er voor het eiland een rustige, voorspoedige periode aanbrak. Het werd bestuurd door een *proconsul*, een Romeinse senator van Praetoriaanse rang. Hij was verantwoordelijk voor de interne veiligheid op het eiland, trad op als rechter en fungeerde als officiële woordvoerder van zowel de senaat als de keizer. Hoewel Cyprus onder de *Pax Romana* zijn strategische betekenis verloor en zijn producten niet langer essentieel waren voor het centrale gezag (ze waren immers ook verkrijgbaar op andere plekken in het uitgestrekte Romeinse rijk), bleef het eiland actief betrokken bij de handel in het Middellandse Zeegebied.

Paphos bleef de hoofdstad, en zoals overal in de Romeinse wereld werden grote steden met elkaar verbonden via een efficiënt wegenstelsel. Augustus en Titus maakten er een begin mee, en de steden zelf voltooiden het. Net als elders in het Griekse oosten hadden de Romeinen geen georganiseerd plan

↑ Mozaïekinscriptie met vermelding van Christus in het Huis van Eustolios in Kourion (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ De Romeinse baden in Kourion (© Thomas Sagory).

om het eiland te romaniseren. Het Grieks bleef de gesproken taal, en zelfs officiële keizerlijke inscripties waren maar zelden in het Latijn gesteld. Het *Koinon tōn Kupriōn*, het 'Cypriotisch Verbond', dat in de hellenistische periode vorm had gegeven aan de machthebberscultus, bloeide opnieuw op, evenals de verering van Aphrodite.

Het eiland was zelfvoorzienend in alle essentiële landbouwproducten. De wijn stond goed bekend en de exploitatie van de mijnen en bossen werd voortgezet. Volgens Ammianus Marcellinus (4de eeuw na Chr.) was het eiland zo rijk aan natuurlijke bronnen, dat het zonder invoer van materialen een schip kon bouwen en het volledig uitgerust naar zee kon sturen. De indrukwekkende monumenten uit deze periode getuigen van grote welstand, hoewel het intellectuele leven nog enigszins beperkt bleef.

Fluitisten

Tot de Cyprioten met internationale faam behoort een aantal fluitisten die succesvol waren in Italië en Griekenland. De Cypriotische filosoof Demonax van de cynische school stond in hoog aanzien in Athene, waar hij woonde, en van de Platoonse filosoof Bacchios van Paphos wordt wel beweerd dat hij de jonge Marcus Aurelius heeft onderwezen. Tussen verschillende beroemde Cypriotische artsen verdient Zeno van Kition een ereplaats; hij stichtte in Alexandrië een school voor geneeskunst waar meerdere beroemde artsen uit de oudheid werden opgeleid.

↓ Het mozaïek met de geboorte en het eerste bad van Dionysus in het Huis van Aion in Paphos (© Departement van Oudheden, Cyprus).

De Cyprioten bleven actief op het gebied van de geneeskunst, met de hoofdstad Paphos als centrum. Tussen de vondsten uit die stad treffen we bijvoorbeeld een uitgebreide set chirurgische instrumenten aan, afkomstig uit het graf van een arts. Hiertoe behoren een zeer zeldzame injectiespuit en een aantal bronzen cilindrische busjes die medicijnen gemaakt van koperzouten bevatten – een herinnering aan Galenus, een van de beroemdste artsen, die Cyprus in de 2de eeuw bezocht om dergelijke koperzouten te verzamelen en hun medicinale gebruik te onderzoeken. Onlangs is op de agora van Paphos ook een verzameling chirurgische instrumenten gevonden, maar het meest bijzonder is toch wel een serie warmwaterkruiken van klei die gebruikt werden om verschillende delen van het menselijk lichaam te behandelen; voor Paphos een vrijwel unieke vondst.

↓ Mozaïek uit het Huis van de Gladiatoren in Kourion (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Van de bronzen standbeelden die op het eiland zijn gegoten of zijn ingevoerd, is niet veel bewaard gebleven, maar een ervan is representatief voor de Romeinse keizerlijke pracht en praal, namelijk het meer dan levensgrote exemplaar dat Septimius Severus voorstelt. Cypriotische beeldhouwers bleven in het lokale kalksteen werken, maar zoals gezegd nam de invoer van marmeren sculpturen in deze periode flink toe.

In de architectuur van het Romeinse Cyprus zien we hoe lokale tradities zich mengden met invloeden van buitenaf. Er werden echter ook nieuwe stijlen geïntroduceerd, met als belangrijkste de zogenoemde Nabateïsche orde, die we tegenkomen in de Tempel van Apollo Hylates in Kourion en de Tempel van Aphrodite in Amathous, maar ook in woonhuizen, zoals in het Huis van Dionysus en het Huis van Orpheus in Paphos.

Andere openbare gebouwen waren *gymnasia*, typerend voor elke Griekse stad, en theaters. Door opgravingen en inscripties weten we dat er *gymnasia* waren in Paphos, Salamis, Kourion, Kition, Chytroi, Lapithos en Carpasia. Van een theater in Kition resten nog slechts vermeldingen in inscripties, maar in Soloi, Salamis, Kourion en Paphos zijn nieuwe of verbouwde theaters opgegraven.

Gladiatorengevechten

Om de theaters aan te passen aan de Romeinse cultuur en mores maakten de Cyprioten er een aantal geschikt voor geliefde Romeinse spektakels als gladiatorengevechten en jachtpartijen op dieren. In Paphos werd een theater omgebouwd tot *naumachia,* zodat er zeeslagen konden worden nagespeeld. Ook verrezen er nieuwe typisch Romeinse gebouwen, zoals fonteingebouwen, kleine theaters en amfitheaters.

En uiteraard kon een Romeinse stad niet zonder grote openbare badhuizen. Zo zijn er in Kourion en Salamis ruïnes opgegraven van indrukwekkende badcomplexen, rijkelijk versierd met wandmozaïeken en -schilderingen, vloermozaïeken*, opus sectile* (inlegwerk met verschillende steensoorten) en marmeren beelden. Weelderig gedecoreerde verwarmde baden vinden we ook in de huizen van welgestelde particulieren, zoals in het Huis van de Gladiatoren in Kourion, en het Huis van Orfeus in Paphos.

Halverwege de Romeinse periode werden over het gehele eiland mozaïekvloeren aangelegd. Vanwege de hoge kwaliteit en rijke iconografie van deze mozaïeken behoort Cyprus tot

een van de belangrijkste centra van deze kunst in de oudheid. De meest spectaculaire exemplaren zijn, niet geheel verrassend, te vinden in Paphos.

Dat is een van de hoofdredenen waarom de stad is opgenomen op de Werelderfgoedlijst van UNESCO. In een van de rijkst versierde huizen, namelijk dat van Aion, zijn mozaïekvloeren te vinden van uitzonderlijke artistieke kwaliteit. De ingewikkelde en unieke voorstellingen geven een beeld van het intellectueel hoogstaande culturele klimaat in de periode na het Edict van Milaan (313 na Chr.). Het Huis van Aion heeft ook schitterende wandschilderingen.

Christendom

Na het Edict van Milaan, dat een einde maakte aan de christenvervolgingen en vrijheid van godsdienst toestond, kon het christendom zich snel verbreiden als officiële godsdienst. Er werden christelijke gebouwen met nieuwe liturgische functies geïntroduceerd, waarvan de aankleding werd voorgeschreven op basis van christelijke dogma's. De laatste mozaïeken met mythologische taferelen dateren uit de 5de eeuw, waarna we dergelijke voorstellingen niet meer tegenkomen en de decoratie van zowel huizen als basilieken min of meer niet-iconisch wordt.

Interessant is ook het vroeg-5de-eeuwse Huis van Eustolios in Kourion, dat zowel een openbare- als een privéfunctie had. De versieringen met geometrische motieven en een aantal voorstellingen van vissen en vogels zouden niet misstaan in een basiliek. In het huis is ook een mozaïek te vinden met de belichaming van *Ktisis* (de kracht van de creatie ofwel de schepping). Het is van een type dat door de toenmalige christenen werd geaccepteerd. De inscripties in het mozaïek maken duidelijk dat het gebouw dateert uit de overgangsperiode naar de christelijke tijd: in een van de inscripties wordt de god Apollo als de oude beschermer van de stad vermeld, terwijl op een andere inscriptie staat dat het hele gebouw door heilige symbolen van Christus overeind wordt gehouden. Voor zover bekend is dit de eerste vermelding van Christus op het eiland – een passende plaats om dit relaas over het Romeinse Cyprus mee af te sluiten.

→ Glaswerk uit Polis Chrysochous-*Ampeli tou Anglezou*; 2e eeuw na Chr. (© Marion-Arsinoë Museum).

Ruines uit de Griekse en Romeinse periode in Kourion (© lucky-photo, stock.adobe.com).

9. Byzantijns Cyprus: de komst van het christendom

In de 4de eeuw na Chr. vond er op Cyprus een reeks gebeurtenissen plaats die de geschiedenis van het eiland sterk zou beïnvloeden. Na de bestuurlijke hervorming van het Romeinse rijk door keizer Diocletianus werd Cyprus aan het einde van de 3de eeuw toegewezen aan het zogenoemde Diocees van het Oosten, dat het oostelijke Middellandse Zeegebied omvatte van Cilicië tot Egypte.

Het eiland werd bestuurd door een *consularis*, die in rang boven de gouverneurs van de provincies stond en aanvankelijk ondergeschikt was aan de Praetoriaanse prefectuur van het Oosten, en later aan de *vicarius* en de *comes Orientis*. Zij zetelden allen in het Syrische Antiochië. Tijdens de Romeinse en vroeg-christelijke periode was Cyprus op cultureel vlak verbonden met de andere delen van het Diocees van het Oosten, met Antiochië als centrum. In de 6de eeuw, nadat Justinianus het Romeinse rijk opnieuw had hervormd, kwam het eiland onder het centrale gezag van Constantinopel, waardoor de cultuur zich niet langer op Antiochië, maar op Constantinopel zou richten.

De politieke stabiliteit van het gehele Middellandse Zeegebied – van de 4de eeuw tot de Arabische invallen in het midden van de 7de eeuw – leidde over het algemeen tot een intensieve beweging van personen, goederen en ideeën. Voor Cyprus was dit een gunstige periode. Op religieus vlak voltrok zich een belangrijke verschuiving van het veelgodendom naar het christendom. Halverwege de eerste eeuw had het christelijke geloof al zijn intrede gedaan toen de apostel Barnabas het eiland bezocht. Omstreeks het midden van de 4de eeuw begon het door te dringen tot de Cypriotische samenleving. De invloed ervan in het religieuze en dagelijks leven werd steeds duidelijker zichtbaar.

Halverwege de 4de eeuw had het eiland te kampen met een aantal verwoestende aardbevingen, waardoor veel welvarende kuststeden met de grond gelijk werden gemaakt. Mede door toedoen van het keizerlijke *euergetisme* (weldoenerschap) van de Constantijnse dynastie werden ze herbouwd. De politieke gerichtheid op Antiochië was doorslaggevend voor het besluit om Paphos niet langer als hoofdstad van Cyprus te laten fungeren.

↑ De vroegchristelijke basilica van Chrysopolitissa in Paphos (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Die rol viel nu toe aan Salamis, dat inmiddels was herbouwd en omgedoopt tot Constantia, naar keizer Constantius.

Schitterende basilica's

Het was in deze periode van herbouw dat ook de eerste christelijke kerken werden gebouwd. De architectuur van de kerken was gebaseerd op de Grieks-Romeinse *basilica*, zoals die in het hele Middellandse Zeegebied voorkwam. De eerste basilica's, zoals de Sint Epiphanius in Salamis/Constantia, de

↑ Zilveren bord van de Lambousa-schat, met een afbeelding van het huwelijk van David en Michal (© Departement van Oudheden, Cyprus).

↓ De archeologische site Pevia bij Paphos (© Departement van Oudheden, Cyprus).

Chrysopolitissa in Paphos en de Acheiropoietos in Lambousa, waren schitterende, indrukwekkende bouwwerken. Ze werden opgericht in het kader van het bouwprogramma van Constantijn de Grote, dat een belangrijke rol speelde in de grote christelijke centra van die tijd, zoals Rome, Jeruzalem en Antiochië. Deze monumentale basilica's werden beschouwd als een uiting van de triomf van de nieuwe religie.

Vanuit de belangrijke havens en ankerplaatsen langs de Cypriotische kust werd intensief handel gedreven met het hele Middellandse Zeegebied, waardoor het eiland een periode van economische voorspoed doormaakte. Cyprus exporteerde zijn natuurlijke bronnen, zoals koper (waar het eiland al sinds de oudheid bekend om stond), hout (uit het Troödos- en Pentadactylosgebergte), landbouwproducten en andere goederen. Uit archeologisch onderzoek en geschreven bronnen weten we dat Cyprus vermaard was om zijn wijn, olie, uien, knoflook, palmbomen en dadels. Ook zijn er aardewerken voorwerpen aangetroffen op meerdere plekken langs de Syrisch-Palestijnse kust, in Egypte en het Egeïsche gebied, zoals laat-Romeinse amforen van mogelijk Cypriotische oorsprong en Cypriotisch *Red Slip Ware* (roodgeverfd aardewerk).

Aan de andere kant importeerde het eiland vaatwerk (van betere kwaliteit dan de lokale producten) uit Noord-Afrika (Afrikaanse *Red Slip Ware*) en Klein-Azië (Phocaeïsche *Red Slip Ware*), amforen uit Cilicië, de Syrisch-Palestijnse kustgebieden en Afrika. Het grootste importproduct was marmer. Omdat

op het eiland geen marmer voorkwam, moest het uit andere delen van het rijk worden ingevoerd, vooral uit de groeven van het eiland Proconnesus in de Zee van Marmara (in het huidige Turkije), in die tijd de belangrijkste marmerleverancier.

Het Proconnesische marmer, dat bewerkt of onbewerkt werd verscheept, werd gebruikt voor verschillende (architectonische) elementen van de christelijke basilica's, zoals zuilen, kapitelen en architraven, maar ook altaren, cibories (kelken voor geconsacreerde hosties), preekstoelen en doksalen (scheidingswand in een kerk). Uit de 4de eeuw zijn hier geen sporen van gevonden, maar aan de hand van andere opgegraven fragmenten kunnen we afleiden dat die elementen in de 6de eeuw werden gemaakt van geïmporteerd marmer.

Marmeren decoraties

Een interessant bewijs van de rol die Cyprus in de 6de eeuw in de handel speelde, vinden we in de opgravingen van Peyia. Deze haven in het westen van Cyprus was een pleisterplaats voor schepen die graan (*annona civica*) van Alexandrië naar Constantinopel vervoerden. Op de route terug uit Constantinopel brachten deze schepen de marmeren decoraties voor de basilica's mee naar Cyprus. Dat waren voornamelijk kegelvormige kapitelen met gladde zijden, versierd met een eenvoudig kruis en gestileerde motieven.

De welvaart op Cyprus in de 5de en 6de eeuw en de handelsbetrekkingen met de oostelijke delen van het imperium (met name Constantinopel) zien we terug in schitterende geïmporteerde luxegoederen: gouden ceinturen, hangers en oorhangers, halskettingen van goud en edelstenen, zilveren schalen en lepels, en vaatwerk van koper of glas. Tot de belangrijkste overgebleven luxegoederen behoren negen zilveren schalen uit de 'schat van Lambousa', met afbeeldingen van het vroege leven van koning David. Op de achterzijde dragen de schalen keizerlijke stempels, daterend van 613 tot 629/630, de tijd dat keizer Heraclius regeerde. Daaruit kunnen we opmaken dat de borden in de hoofdstad van het rijk waren gemaakt.

Scheepswrakken vormen het bewijs van de levendige zeevaart met schepen die kostbare lading van het oosten naar het westen

↓ Mozaïekvloer in het Huis van Aion in het archeologisch park van Paphos, midden 4de eeuw na Chr. (© Departement van Oudheden, Cyprus).

→ Champlevé reliëf uit de vroegchristelijke basilica van Kourion; 400-700 na Chr. (© Episkopi Museum).

↓ Mozaïeken in de Kerk van Panayia Angeloktisti in Kiti bij Larnaca (© Departement van Oudheden, Cyprus).

en van het noorden naar het zuiden vervoerden. In dit handelsnetwerk speelde Cyprus een sleutelrol als importhaven van goederen of als tussenstation voor zeevarende handelslieden in het oostelijke Middellandse Zeegebied.

Niet alleen de handel, maar ook de cultuur bloeide in deze periode op. De geografische nabijheid van de Syrisch-Palestijnse kust en de politieke band met Antiochië bepaalden van oudsher de culturele oriëntatie op Cyprus. De beste voorbeelden van de invloed van Antiochië zijn te vinden in de vloermozaïeken. De toename in de productie van mozaïeken vanaf de Romeinse tijd, vooral vanaf de 3de eeuw, zette zich voort tot in de vroegchristelijke periode.

Van figuratief naar geometrie

Tegelijk met de opkomst en de verbreiding van het christendom verspreidden zich nieuwe thema's over de christelijke wereld die op een breder iconografisch repertoire waren gebaseerd. Hierin zien we de nieuwe voorschriften terug die bij de nieuwe religie hoorden. Zo maakten de figuratieve voorstellingen geleidelijk plaats voor geometrische motieven, verrijkt met nieuwe, ingewikkelder patronen.

We zien deze verschuiving terug in de vroegste Cypriotische basilica's, waarvan de mozaïeken worden gekenmerkt door simpele geometrische decoraties. Ook in privé-woningen maakten de voorstellingen met menselijke figuren, die in de

↘ Aardewerken *unguentarium*, gevonden in de basilica van Chrysopolitissa te Paphos (© Departement van Oudheden, Cyprus).

hellenistische en Romeinse periode vaak voorkwamen, langzaam maar zeker plaats voor abstractere motieven. Dat proces ging tot in de 6de eeuw door.

Hoewel de Cypriotische vloermozaïeken sterk lijken op contemporaine mozaïeken uit Antiochië en Cilicië, bestaat het vermoeden dat deze mozaïeken in werkplaatsen op het eiland zelf werden gemaakt. De overeenkomsten tussen mozaïekvloeren in verschillende delen van Cyprus, zoals tussen de vloeren in het Huis van Eustolios in Kourion en de basilica van Agia Trias op het schiereiland Karpas, en tussen het Christelijke Huis en de Basilica van Chrysopolitissa in Paphos, duiden erop dat deze werkplaatsen zich verplaatsten, en van de ene naar de andere plek reisden.

De Syrische invloed op de Cypriotische kunst zien we ook terug in de vele zogeheten *champlevé*-reliëfs, de voornaamste versierselen van de muren van Cypriotische basilica's. De verspreiding van dit type decoratie over verschillende delen van het eiland is een aanwijzing dat er reizende ateliers moeten zijn geweest die over het hele eiland trokken, net als de mozaïekwerkers.

Bloeiend kloosterleven

De verbreiding van het christendom en het verrijzen van de basilica's ging ook gepaard met een bloeiend kloosterleven, een nieuw verschijnsel in deze periode. Uit geschreven bronnen weten we dat in het vroegchristelijke Cyprus het ascetisme zijn intrede deed, versterkt door ascetische stromingen uit Palestina en Egypte. Ascetisme in grotten en andere verborgen plekken kwam voor tot na de 4de eeuw, toen de eerste kloosters verschenen.

Vanwege zijn geografische ligging maakte Cyprus al vroeg deel uit van het netwerk van bedevaartroutes, die door pelgrims werden gebruikt om vanuit het Westen de beroemde plaatsen in het Heilige Land en Noord-Afrika te bereiken. De geboortekerk in Bethlehem, de Heilig Grafkerk in Jeruzalem, het heiligdom van Cyrus en Johannes in Alexandrië, het heiligdom van Sint Minas in Egypte en het heiligdom van Sint Thekla in Cilicië trokken veel pelgrims.

Het verhaal van Egeria die in de 4de eeuw een pelgrimstocht naar het Heilige Land en de Sinaï ondernam, en het verhaal van Antoninus van Piacenza zijn duidelijke voorbeelden van deze trend onder westerlingen om bedevaarten naar het Oosten te maken. Veel pelgrims deden onderweg Cyprus aan als tussenstation. Ook Cyprioten ondernamen veelvuldig bedevaarten naar pelgrimsoorden en namen van hun reizen souvenirs mee naar huis, zoals geheiligde voorwerpen, zalfflesjes, kruizen met relikwieën en andere objecten met een beschermende of onheil afwerende werking.

Ook op Cyprus zelf ontstonden bedevaartsoorden. Sarcofagen en schrijnen met de relieken van heiligen en heilige voorwerpen werden bewaard in kapellen of andere ruimtes die vaak in de apsis van een basilica te vinden waren. Dit werden belangrijke plaatsen voor pelgrimages. Voorbeelden hiervan zijn het graf van Sint Barnabas in de basilica in Salamis/Constantia en het graf van Sint Heraclidius in Tamassos, die beide nog altijd bestaan. De constructie voor de apsis in de Chrysopolitissa Basilica in Paphos en de aparte ruimte in het westelijk atrium van de Campanopetra Basilica in Salamis/Constantia zijn mogelijk in verband te brengen met bewaarplaatsen voor relikwieën, en dus met pelgrimsoorden.

Uitgelicht

Topstukken uit Cyprus, Stockholm en Leiden

Vrouwelijk en mannelijk

Antropomorf beeld; doleriet; Ayia Varvara-*Asprokremnos*; Prekeramisch Neolithicum A (ca. 9000 v.Chr.); Cyprus Museum; G848 (h. 31,6 cm; b. 13,7 cm).

De traditie om menselijke figuren af te beelden op Cyprus bestrijkt duizenden jaren. Het figuratieve materiaal is dan ook rijk en in overvloed op het eiland aanwezig. Elke periode kent beelden in eigen vormen, maten en materialen. De symbolische betekenis van dergelijke beelden uit de prehistorie speelde een belangrijke rol bij het vormen, in stand houden en profileren van persoonlijke en sociale identiteit. De betekenis van de beelden kan ritueel, politiek of sociaal bepaald zijn. Het valt niet uit te sluiten dat ook gender een rol heeft gespeeld in de beeldvorming.

Deze stenen mensfiguur is een van de vroegste antropomorfe objecten van Cyprus. Het is gemaakt uit doleriet, een harde steensoort die op het eiland voorkomt. Het beeld, dat bijna 32 cm hoog is, werd opgegraven op de site van Ayia Varvara-*Asprokremnos* en is afkomstig uit het Prekeramisch Neolithicum A (ca. 9000 v.Chr.). Het heeft zowel vrouwelijke als mannelijke kenmerken: de vorm van de figuur zelf is fallisch, maar het beeld heeft twee prominente borsten, wat een vrouwelijke identiteit benadrukt.

De site van Ayia Varvara-*Asprokremnos*, een van de eerste opgegraven nederzettingen van het eiland, bevindt zich bij het Troödosgebergte in het hart van Cyprus, een plek die van belang was bij de exploitatie van minerale rijkdommen, met name oker. Er werd hier meer vuursteen en oker verwerkt dan de bewoners van de site nodig hadden; waarschijnlijk werd er ook geproduceerd voor de handel met andere gebieden op Cyprus en met de Levant. Aanwijzingen voor niet-permanente bewoning zien we terug in drie ronde structuren met een diameter van 4 tot 5 meter, die wijzen op verlatingsrituelen, waarbij beeldjes van menselijke figuren en siervoorwerpen een rol speelden. Op de site zijn nog twee andere mensfiguren opgegraven, één van steen en een fragment van ongebakken klei.

Deze beelden dateren uit de periode waarin de site verlaten werd; mogelijk zijn ze achtergelaten als 'geschenken'. Dit beeldje is bij het verlaten van een bouwwerk in een bergplaats verstopt. De verborgen ruimte bevatte ook een ronde steen en twee platte rivierkeien met resten van oker erop. Deze achtergelaten objecten onderstrepen de gespecialiseerde aard van de site die te maken had met ambachten en het uitwisselen van waardevolle goederen door de vroege Cypriotische zeevaarders.

Antropomorfe beelden uit het Cypriotische neolithicum zijn zeldzaam, en de overgeleverde exemplaren zijn schematisch van vorm en gewoonlijk seksueel ambigu. Hoewel expliciete genderkenmerken vaak ontbreken, hebben sommige beelden onmiskenbaar de vorm van een fallus, iets wat we ook in de chalcolithische periode nog tegenkomen. Hoewel we seksuele ambiguïteit ook terugzien in het figuratieve repertoire uit de chalcolithische periode (4de en 3de millennium v.Chr.) bestond er in deze periode een duidelijke tendens om genderkenmerken aan te geven of te benadrukken (de meeste chalcolithische beeldjes met genderkenmerken zijn vrouwelijk), waarmee thema's met betrekking tot seksualiteit, vruchtbaarheid en voortplanting onder de aandacht werden gebracht.

Bij het verlaten van woningen werden beeldjes verstopt en achtergelaten

Barende vrouw

Kruisvormig beeldje; picroliet; herkomst onbekend; Chalcolithisch (4de millennium v.Chr); Cyprus Museum; W292 (h. 8,8 cm; b. 4,6 cm).

Het meest kenmerkend voor het chalcolithicum op Cyprus zijn zonder twijfel de karakteristieke kruisvormige mensfiguren die we vooral kennen van vroeg- en midden chalcolithische *sites* in het zuidwesten van het eiland. Er zijn meer dan 100 voorbeelden van dit type bekend, voornamelijk vervaardigd in picroliet, maar ook wel in kalksteen en klei. Picroliet, een zachte en aantrekkelijke groenblauwe inheemse steen uit het Troödosgebergte, werd al bewerkt in het eerste stadium van het prekeramische neolithicum (10de millennium v.Chr.), maar in het chalcolithicum werd het steeds meer gebruikt. De ontginning van picroliet werd een belangrijk onderdeel van de samenleving en speelde een rol in de symbolenwereld van de verschillende gemeenschappen.

De gebogen knieën en gespreide armen van kruisvormige beeldjes doen denken aan de houding tijdens het baren: een vrouw beviel gehurkt en werd in haar rug ondersteund door vrouwen die haar hielpen, zoals latere Cypro-Archaïsche beeldjes laten zien. Liggend bevallen is een relatief recent fenomeen dat volgens wetenschappers in verband staat met nieuwe ontwikkelingen in de verloskunde. Kruisvormige beeldjes zijn er in allerlei soorten en maten, van eenvoudige ingekerfde of doorboorde hangertjes, die afzonderlijk of aan schelpenkettingen gedragen werden, tot grotere exemplaren zoals het beroemde kruisvormige beeld uit Pomos dat is afgebeeld op de achterzijde van Cypriotische munten van één en twee euro. Het Pomos-beeld draagt – net als enkele uit het chalcolithicum afkomstige terracottabeeldjes van vrouwen in verschillende stadia van de bevalling – een hanger in de vorm van een mensfiguurtje om de nek, wat suggereert dat deze beeldjes verbonden zijn met zwangerschap en het kraambed.

De meeste kleine kruisvormige beeldjes van picroliet werden als amulet gedragen, waarschijnlijk als symbool van vruchtbaarheid en geboorte. Bevallingen waren (en zijn in veel gevallen nog steeds) riskant en soms levensgevaarlijk. De betekenis van deze antropomorfe beeldjes en hangers blijft omstreden. Zo wordt vermoed dat ze vruchtbaarheid en moederschap symboliseerden, als educatieve middelen bij initiatieriten werden gebruikt of als attributen bij sympathische magie. Beeldjes van dit type zijn zowel in graven als in nederzettingen aangetroffen. In de chalcolithische nederzetting van Souskiou-*Laona* is bewijs gevonden van de productie van kruisvormige beeldjes van picroliet, zoals gereedschap, voorbeeldfiguurtjes, mislukte beeldjes en picrolietkernen.

De verspreiding van picroliet op het eiland vormt een aanwijzing voor het bestaan van uitwisselingsnetwerken tussen de verschillende gemeenschappen. Er is wel gesuggereerd dat er verband bestaat tussen de vroege ontwikkeling van metaalbewerking op Cyprus tijdens de chalcolithische periode en de intensivering van de ontginning van picroliet, omdat de verspreiding van kopererts nauw verbonden lijkt met de plekken waar picroliet werd gevonden.

Kruisvormige beeldjes zijn mogelijk afbeeldingen van barende vrouwen

Rituelen en symbolen

Vaas; aardewerk, *Red-Polished Ware* met zwarte rand; Bellapais-*Vounous*; graf 160B, nr. 12 (opgravingen van de Australische Missie); Vroege Bronstijd I (ca. 2300 v.Chr.); Cyprus Museum; T.160-12 (h. 18,2 cm).

Deze vaas is een typisch voorbeeld van aardewerk afkomstig uit het noorden van Cyprus in de vroege bronstijd. De twee kleuren zijn het resultaat van een speciaal bakproces, waarbij de vaas gedeeltelijk omgekeerd in smeulende, zuurstofarme as werd gezet. Hierdoor ontstond een opvallend contrast tussen de rode onderkant en de zwarte bovenkant van de vaas, en een volledig zwarte binnenkant. Behalve met de twee kleuren werd het versierd met uitgesneden geometrische motieven opgevuld met een witte pasta. Om de gehele bovenrand bevinden zich plastische decoraties van gehoornde dieren en vogels, en schijfvormige voorwerpen.

De vergevorderde kennis van pottenbakken en de eigenschappen van verschillende soorten klei leidden in de vroege bronstijd tot de productie en verspreiding van aardewerk van hoge kwaliteit over het gehele eiland. In verschillende gebieden zijn specifieke stijlkenmerken terug te zien. Het aardewerk uit het noordelijke kustgebied wordt gekenmerkt door betrekkelijk zachte materialen en gedetailleerde reliëfversieringen en plastische decoratie.

Naast gehoornde dieren (stieren, rammen en geiten), vogels en geometrische motieven komen ook symbolen voor die geïnterpreteerd kunnen worden als zonneschijven, bliksem en regen. Deze kunnen wijzen op de ontwikkeling van een kosmologisch systeem, zoals dat ook voorkwam in andere landen in dit deel van de Middellandse Zee.

De symbolen zijn mogelijk zonneschijven, bliksem en regen, die wijzen op de ontwikkeling van een kosmologisch systeem

Landbouwtafereel

Vaas; aardewerk; Pyrgos, graf 35/16+17; Midden-Bronstijd I-II (2000-1750 v.Chr.); Archeologisch Museum van het district Lemesos; LM 1739/7 (h. 46,5 cm, b. 33,6 cm).

Vazen versierd met taferelen uit het dagelijks leven vormen de meest indrukwekkende en bijzondere groep binnen de Cypriotische keramiek van de vroege en midden-bronstijd. De grote vaas die we hier zien heeft een dubbele snavelvormige tuit en een ronde basis en is rijkelijk versierd met figuren: op de schouderpartij van de vaas is een bijna verhalende voorstelling gemodelleerd van veel menselijke figuren die bezig zijn, dieren en objecten.

Aan de ene kant van de tuit bevindt zich een mannelijke figuur die achteroverleunt in een fraaie, comfortabele stoel. Naast hem zitten twee vrouwen met een kind op de armen. Aan de andere kant van de tuit is eenzelfde soort zittende mannelijke figuur te zien. Op het hoogste punt van de voorstelling, midden tussen de twee handvatten van de vaas, staat een vrouwelijke figuur in een grote bak met een goot, waarschijnlijk bedoeld om druiven te persen. Iets lager op de vaas houdt een (mannelijke?) figuur een kan vast om die te vullen met de vloeistof die uit de bak stroomt. Dit tafereel wordt wel beschouwd als een voorstelling van wijnproductie. Voor de schenktuiten van de kan staat een groepje bedrijvig over een bak gebogen; ze lijken brood te kneden. Drie andere figuren houden stampers vast en staan om een soort vijzel heen; zij zijn bezig met het fijnmalen van zaden. Aan de rand van de voorstelling staat een ezel met paar zakken en een persoon op zijn rug, en twee ossen trekken een ploeg voort.

Hoewel deze voorstelling op het eerste gezicht enigszins naïef aandoet, geeft het mensen en dieren weer die bezig zijn met productieve, groepsgerichte dagelijkse activiteiten zoals het persen van druiven, ploegen en het malen van graan. Waarschijnlijk worden hier de verschillende stadia van de productie van wijn en brood weergegeven, van het ploegen tot het kneden van het deeg. Twee elementen van de 'mediterrane drie-eenheid' zijn vertegenwoordigd: graan en wijn (het derde element is olijfolie). Ook zien we belangrijke technologische ontwikkelingen van de vroege bronstijd uitgebeeld, namelijk de introductie van de wijnpers en de ploeg, en het gebruik van dieren om goederen over lange afstanden te vervoeren. Deze ontwikkelingen waren van groot belang voor de landbouwproductie in de vroege bronstijd, en leidden tot grote sociale veranderingen.

Hoewel dit bijzondere object op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd, had het in elk geval een bijzondere betekenis in de context van het graf van Pyrgos. Veel roodgepolijst aardewerk bevat gemodelleerde voorstellingen. Het feit dat dergelijke groepsactiviteiten vaak worden weergegeven suggereert mogelijk een verdeling van werkzaamheden, waarbij gender een belangrijke rol speelde vanwege de specifieke rollen van mannen en vrouwen in de samenleving. Deze objecten met geïdealiseerde taferelen uit het boerenleven werden gebruikt bij begrafenissen. Ze laten zien hoe het lichaam en lichamelijke inspanning kunnen dienen als indicatoren van verschillen tussen de seksen.

Belangrijke technologische ontwikkelingen van de vroege bronstijd: introductie van de wijnpers en de ploeg, en het gebruik van lastdieren

Pyxis; aardewerk, *White Painted II Ware*; Bellapais *Vounous*; graf 64, nr. 138 (opgravingen van de Franse Missie); Midden Bronstijd I (ca. 1900 v.Chr.); Cyprus Museum; V. T.64-138 (h. 22,5 cm; l. 39,5 cm).

Pyxis

Aan de lange zijden van dit bijzondere object zitten twee opstaande hengsels. De korte kanten zijn versierd met een paard en ruiter met de blik naar buiten gericht. De ruiters lijken hoofdbedekking te dragen en houden zich met beide handen aan het hoofd van hun paard vast. De ronde gaatjes zijn een aanwijzing dat er ooit een deksel op het object bevestigd was. Het oppervlak is beschilderd met lineaire geometrische versieringen, als ook de paarden en ruiters.

Hoefdieren, waarschijnlijk ezels, worden al sinds de vroege bronstijd afgebeeld op Cypriotische objecten van terracotta waarop landbouwactiviteiten zijn te zien. Op dit object is echter de vroegste weergave van paardrijden te zien. Samen met ander archeologisch bewijs vormt dit stuk een aanwijzing voor de opkomst van krijgers op Cyprus in de midden-bronstijd.

Het Oudgriekse woord *pyxis* wordt gebruikt voor dit soort opbergdozen, die goed afgesloten konden worden. Aan de vorm te zien was dit exemplaar bedoeld voor voorwerpen die veilig – misschien zelfs buiten het zicht – weggeborgen moesten worden onder een deksel. We kunnen bijvoorbeeld denken aan sieraden of andere kostbare bezittingen.

Sieraden werden bewaard in aardewerken beauty cases, die goed afgesloten konden worden

Inktvis

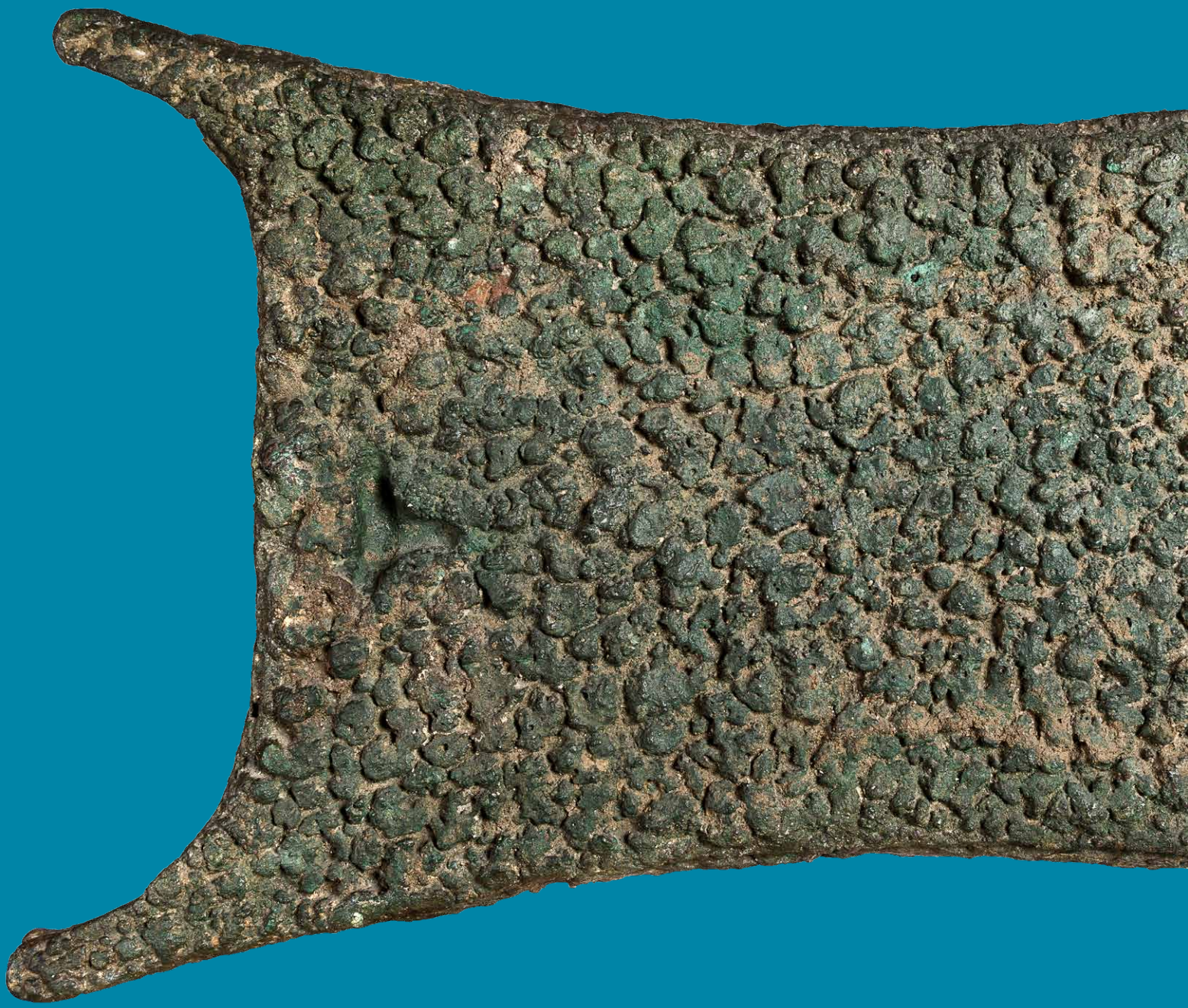
Vaas; aardewerk; herkomst onbekend; Myceens, Late Bronstijd (14de eeuw v.Chr.); Cyprus Museum; 1962/V – 31/1 H.C. 63 (h. 34 cm).

Deze vaas is versierd met een van de populairste motieven in de Myceense kunst: de inktvis. De gestileerde tentakels bedekken vrijwel het gehele oppervlak van de buik van de vaas, vanaf de voet tot aan de hals.

De vaas is een goed voorbeeld van de grote hoeveelheid Myceens aardewerk uit de Late Bronstijd die op Cyprus is gevonden. Deze periode wordt gekenmerkt door groei, voorspoed en de opkomst van sociale differentiatie, vooral dankzij de export van koper en de handelscontacten met het Egeïsche gebied, de Levant en Egypte. In ruil voor koper ontving Cyprus levensmiddelen, geparfumeerde oliën en andere luxegoederen. De keramiek uit deze periode getuigt van nauwe handelsbetrekkingen en het kosmopolitische karakter van het eiland. Dit geldt ook voor de handel in grondstoffen als tin, goud, zilver en lood.

Myceense kraters dienden in de Late Bronstijd op Cyprus ook als prestigeobjecten bij begrafenissen. Samen met grote amforen en drinkkommen werden ze gebruikt bij feestmalen van de Cypriotische elite, en uiteindelijk als statussymbool meegegeven in het graf. Met het tonen van kostbare objecten werden sociale verschillen tot uitdrukking gebracht, en de verwerving van dergelijke voorwerpen was een middel voor de elite om hun macht te illustreren.

Dit soort vazen werd gebruikt bij drinkgelagen: een prestigieus statussymbool in de late bronstijd

Koperbaar; Enkomi; Late Bronstijd; Cyprus Museum; 1939/VI-20/40 (h. 41 cm; b. 73 cm; gewicht 39,18 kg).

Runderhuid

In een scheepswrak uit 1300 v.Chr. is 10.000 kilo aan Cypriotisch koper teruggevonden

Deze koperbaar in de vorm van een runderhuid is een van de drie complete exemplaren die op Cyprus zijn gevonden, en het enige dat tegenwoordig nog op het eiland aanwezig is. De andere twee bevinden zich in het British Museum en in de collectie van het Harvey Mudd College in Claremont, Californië. De drie koperbaren zijn waarschijnlijk afkomstig uit Enkomi, een belangrijke havenstad uit de Bronstijd aan de oostkust van het eiland. Op het ruwe oppervlak van de baren staat een ingegrift symbool.

Koper, een van de natuurlijke rijkdommen op Cyprus, werd al vanaf de Chalcolithische periode geëxploiteerd. Vanaf de bronstijd werd koper in baren gegoten met een gestandaardiseerde vorm en gewicht om het transport en het verhandelen ervan te vergemakkelijken. Dit type koperbaar was de meest gebruikte en meest verbreide soort. De meeste wogen zo'n 29 kilo, het equivalent van een talent (een eenheid van gewicht die in de oudheid werd gebruikt).

Recent archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat, op enkele vroege Kretenzische voorbeelden na, alle koperbaren in de vorm van een runderhuid op Cyprus werden geproduceerd. In de 13de eeuw v.Chr. exporteerde Cyprus koper tot aan Urfa in Anatolië in het oosten, Marseille in het westen, de Bulgaarse kustgebieden aan de Zwarte Zee in het noorden en de Nijldelta in het zuiden.

De grootste concentraties koperbaren van dit type zijn tot op heden aangetroffen in de scheepswrakken van Kaap Gelidonya en Uluburun, aan de zuidwestkust van Turkije. Het scheepswrak van Kaap Gelidonya dateert uit ca. 1200 v.Chr. en was beladen met een ton Cypriotisch koper. Het schip van Uluburun is gedateerd op ca. 1300 v.Chr. en had maar liefst 10 ton Cypriotisch koper aan boord.

Enorme kopertransporten als deze worden vermeld in de bestuurlijke correspondentie tussen de heersers van Anatolië, de Levant, Egypte en Alashiya (zo werd Cyprus in de Late Bronstijd genoemd). Bijzonder interessant zijn de acht brieven van de koning van Alashiya aan de Egyptische farao die opdoken in de archieven van Tell el-Amarna, de hoofdstad van farao Amenhotep IV (Achnaton). In deze brieven uit het midden van de 14de eeuw v.Chr. schrijft de koning van Alashiya dat hij bij elkaar 897 talenten koper naar Egypte heeft gezonden.

De *'Ingot God'*

Beeldje; koperlegering; Enkomi (opgravingen van de Franse Missie, nr. 16.15); Late Bronstijd III (ca. 1200 v.Chr.); Cyprus Museum; F.E.63 16.15 (h. 35 cm; w. 11 cm).

Dit massief gegoten beeldje is gemaakt uit een koperlegering. Het is opgegraven in Enkomi, een stad uit de late bronstijd aan de oostkust van Cyprus. Aangenomen wordt dat het werd gebruikt als cultusbeeld. Het is aangetroffen in een ruimte die waarschijnlijk diende als *cella* (afgesloten ruimte) van een heiligdom. Hoewel het heiligdom wordt gedateerd op ca. 1200 v.Chr., is het beeldje mogelijk ouder. Het stelt een zwaarbewapende man voor met een speer in zijn opgeheven rechterhand en een klein rond schild in zijn linker. De man, die een kegelvormige helm met hoorns en een nauwsluitende kilt draagt, staat bovenop een koperbaar in de vorm van een runderhuid (*oxhide ingot*).

Hoewel eerder wel werd gedacht dat de figuur beenplaten droeg, neemt men nu aan dat de onderzijde van het beeldje later is bewerkt. Het stelde oorspronkelijk een voortstappende krijger voor, maar de benen werden in een later stadium zo aangepast dat de god lijkt stil te staan op een koperbaar. Zo werd het veranderd van een oorspronkelijk bliksemwerpende god naar een god die de Cypriotische koperbronnen beschermde. Een beeldje van een vrouw uit dezelfde periode die eveneens op een koperbaar staat – nu in het Ashmolean Museum in Oxford – wordt geïnterpreteerd als een godin die verantwoordelijk was voor de voorspoed en productiviteit van de Cypriotische kopermijnen.

De iconografie van een lopende krijger met geheven wapen is afkomstig uit de Levant in de Bronstijd en wordt in de archeologische literatuur de *smiting god* genoemd. De *ingot god* is een Cypriotische variant op dit concept, waarin lokale ideeën tot uitdrukking komen. Baren van Cypriotisch koper in de vorm een runderhuid zijn door het hele mediterrane gebied teruggevonden. Deze vondsten tonen aan dat de export van grote hoeveelheden koper een belangrijke rol speelde in de economie van Cyprus in de bronstijd.

De iconografie van een lopende krijger met geheven wapen is afkomstig uit de Levant

Gehoornde god

Beeldje; koperlegering; Enkomi; 12de eeuw v.Chr.; Cyprus Museum; 1949/V/20-6 (h. 55 cm, b. 17 cm).

Dit bronzen beeldje van een gehoornde, mannelijke figuur is massief gegoten. Het is het grootste bronzen beeld dat we kennen uit de Late Bronstijd uit het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied. Het stelt een gespierde, atletische jongeman voor met stevige benen, blote voeten, brede schouders en een slank middel. Hij is frontaal weergegeven en draagt een korte kilt, een riem en een kegelvormige helm met stierenhoorns die bedekt lijkt met een wollige dierenhuid. Zijn linkerbeen staat iets naar voren, en zijn rechter onderarm is naar voren gestrekt met de handpalm geopend naar beneden. De gesloten vuist van zijn linkerhand is tegen zijn borst gedrukt. De betekenis van deze houding is niet duidelijk , maar wordt meestal geïnterpreteerd als een gebaar van zegening of verering.

Het beeld is gevonden in een heiligdom in de antieke havenstad Enkomi aan de oostkust van Cyprus, en wordt wel gezien als een cultusbeeld van de godheid. Naast dit beeldje zijn bij het altaar van het heiligdom grote hoeveelheden keramiek voor plengoffers gevonden, samen met schedels van gehoornde dieren zoals ossen, geiten en herten. Ook werden resten aangetroffen van offergaven en stierenschedels, die door de priesters als masker werden gedragen bij rituelen. Deze godheid had waarschijnlijk te maken met vee en vruchtbaarheid.

Dit beeldje verenigt stilistische en iconografische elementen uit zowel het Egeïsche gebied als het Nabije Oosten. De combinatie van deze stijlen is kenmerkend voor Cyprus in de Late Bronstijd, vooral in kosmopolitische centra als Enkomi. De stilistische kenmerken en de context van de opgraving duiden echter op een inheemse godheid. De helm met de hoorns wijst op het belang van de stier voor de Cypriotische religie en cultus. De godheid is wel geïdentificeerd als Baäl, Reshef of Nergal, de oosterse god die wordt genoemd in enkele brieven die vanuit Alashiya (zoals Cyprus in de Late Bronstijd werd genoemd) naar de Egyptische farao zijn verstuurd.

Sommige wetenschappers zien in de gehoornde helm een link met Apollo Keraïtas (‘de gehoornde Apollo’) uit Arcadië, die wordt vermeld in een inscriptie uit de Hellenistische periode, gevonden aan de zuidkust van Cyprus. Het beeldje wordt ook wel beschouwd als de Apollo van Alashiya, die bekend is door een inscriptie uit Tamassos, de Gehoornde Apollo (genoemd in een Griekse inscriptie uit de 3de eeuw v.Chr.), of als Cinyras, een autochtone halfgod. Anderen zien simpelweg een gelovige in de figuur. Hoe het ook zij, dit beeld geldt als een van de meest bijzondere vondsten uit de 12de eeuw v.Chr.

Stierenschedels werden door priesters als masker gedragen bij rituelen

Transport

Amforen; aardewerk; Egypte, de Levant, Cyprus, Chios en Rhodos; Late Bronstijd tot Hellenistisch; Archaeological Museum of the Larnaka District, Cyprus Museum, Marion-Arsinoe Local Museum; N. 1583, MLA 1740 T.1/1, Sal T.79/730, 1961/II-2/16 MMA 147, MMA 656/6 (h. +/- 70-50 cm).

Dankzij zijn geografische ligging en natuurlijke rijkdommen speelde Cyprus vanaf de Bronstijd een centrale rol in de handel en uitwisseling van goederen in het oostelijke Middellandse Zeegebied. De maritieme handel en economische netwerken verbonden het eiland met verschillende delen van het mediterrane gebied. Van deze contacten zijn sporen terug te zien in amforen: kruiken die in de oudheid werden gebruikt om producten te bewaren en te vervoeren. Vaak bevatten de amforen producten voor dagelijks gebruik, zoals wijn, olijfolie, vruchten en vissaus.

Elke periode kende haar eigen vormen, en in de loop der eeuwen ontstonden er steeds nieuwe typologische kenmerken en productiemethoden. Deze werden complexer naarmate de handel zich uitbreidde, met name tijdens de Hellenistische en Romeinse perioden. Omdat amforen het perfecte middel waren om producten voor commerciële doeleinden in te vervoeren, geven ze inzicht in de sociaaleconomische kenmerken van de landbouw- en ambachtelijke productie, de handel en de consumptie van de vergankelijke producten die erin vervoerd en bewaard werden. Overal op Cyprus zijn geïmporteerde amforen uit verschillende tijden gevonden, een bevestiging van het feit dat het eiland een centrale positie innam bij de handel over zee. De ontdekking van scheepswrakken voor de Cypriotische kust met ladingen amforen aan boord biedt nieuwe inzichten in de aard van de handelsactiviteiten in chronologische context.

De amforen die hier zijn afgebeeld stammen uit verschillende perioden, namelijk vanaf de Late Bronstijd tot de Hellenistische periode. Het feit dat ze afkomstig zijn uit gebieden zoals Egypte, de Levant, Chios en Rhodos laat zien dat er handelsroutes bestonden tussen Cyprus en gebieden in het hele oostelijke Middellandse Zeegebied gedurende een lange periode. Eén amfoor is op Cyprus vervaardigd, wat een aanwijzing vormt voor landbouw- en ambachtelijke productie op het eiland, en de export van lokale waar.

Deze amforen zijn slechts een voorbeeld van de vele inheemse en geïmporteerde amforen die door de eeuwen heen op het eiland in gebruik waren. Recent onderzoek houdt zich bezig met de identificatie van de verschillende soorten amforen uit verschillende perioden. Dit wordt gedaan met behulp van wetenschappelijke technieken, zodat de herkomst, inhoud en verspreiding kunnen worden geanalyseerd. Het uiteindelijke doel is de uitwisselingspatronen en diachrone veranderingen in kaart te brengen, om meer te weten te komen over de economische rol van Cyprus en de verspreiding van culturele kenmerken, niet alleen in het oostelijke Middellandse Zeegebied, maar in de gehele mediterrane wereld.

Scheepswrakken geven inzicht in de handelscontacten tussen Cyprus en de rest van de wereld

Feestmaal

Vaatwerk; koperlegering; Palaepaphos; Cypro-Geometrisch I, Cyprus Museum, Nicosi; T.142/1, T. 144/76, T. 146/1A, T. 146/6,7 (kommen: h. ca. 10 cm; b. ca. 25 cm; vergiet: h. 6,5 cm; b. 27 cm; *obeloi*: l. 85 cm).

De Cypro-Geometrische graven van Palaepaphos, vooral die welke op de sites *Skales* en *Plakes* nabij het dorp Kouklia aan het licht zijn gekomen, waren bijzonder rijk aan metalen artefacten. Ze bevatten uiteenlopende vormen van bronzen vaatwerk, bronzen en ijzeren wapens, gouden sieraden en andere luxegoederen.

Metalen zoals koper en tin waren indertijd kennelijk voorhanden in Palaepaphos. De plaatselijke ambachtslieden waren in staat om grote amforen, potten en schalen van hoge kwaliteit te produceren die een gouden oppervlak leken te hebben, vaak met gedreven of ingekerfde versieringen op de rand en oren. Ook produceerden ze drievoeten, wierookbranders, vergieten, bronzen en ijzeren spiezen (*obeloi*) voor het roosteren van vlees, ijzeren messen met een ivoren of houten heft en andere voorwerpen die de elite waarschijnlijk gebruikte tijdens *symposia* (drinkgelagen). Door de nabijheid van de paleizen en heiligdommen in Palaepaphos, met name het heiligdom van Aphrodite van Paphos, was er ongetwijfeld veel gelegenheid om feestvieren.

Dat de overledene tot de elite behoorde blijkt ook uit de aanwezigheid van indrukwekkende bronzen helmen en bronzen en ijzeren speren, zwaarden en andere wapens. Deze voorwerpen zijn illustratief voor de militaire achtergrond van mannen uit de hogere klassen. Sommige graven bevatten ook 'scepters' van versierd massief brons, mogelijk gebruikt als machtssymbool van de plaatselijke machthebbers. De vrouwen uit de heersende klasse droegen gouden tiara's en weelderige kleding, geborduurd met gouden rozetten. Hun kostbaarheden gingen met hen mee in het graf.

Uitstallingen van bronzen vaatwerk in graven waren voor de plaatselijke gemeenschappen waarschijnlijk een graadmeter voor rijkdom en status. Sommige grote urnen in rijke graven zijn misschien gebruikt om de resten in te bewaren van gecremeerde overledenen, andere werden gebruikt bij een dodenmaal ter ere van de overledene. Bronzen kommen dienden ook als deksels voor amforen die verbrande botten bevatten. Mogelijk werden deze kommen eerst gebruikt voor de vloeistof (wellicht wijn) waarmee het crematievuur werd geblust of bij andere rituelen rondom de begrafenis.

Het feit dat dit soort nieuwe rituelen en gebruiken aan het begin van het eerste millennium v.Chr. plotseling in Palaepaphos en andere grote stedelijke centra op Cyprus verscheen, heeft waarschijnlijk te maken met de komst van immigranten uit het Egeïsche gebied. Deze immigranten drongen geleidelijk door tot de heersende klasse en introduceerden de *symposia*, die ook politieke en religieuze connotaties hadden.

De graven in Palaepaphos bevatten materiaal dat de 'heroïsche' levensstijl weerspiegelt zoals beschreven in de homerische gedichten. De vondsten uit dit deel van het eiland voegen een interessant nieuw hoofdstuk toe aan de geschiedenis en archeologie van Palaepaphos, een stad die zich gedurende de 1ste helft van het eerste millennium v.Chr. cultureel onderscheidde van de rest van het eiland.

De graven in Palaepaphos bevatten materiaal dat de 'heroïsche' levensstijl weerspiegelt zoals beschreven in de homerische gedichten

Koninklijke zetel

Troon en voetenbank; hout met zilver (grotendeels gereconstrueerd); Salamis; eind 8ste eeuw v.Chr.; Cyprus Museum (troon: h. 105/103 cm; b. 61,5/61 cm, voetenbank: h. 25 cm; b. 26/30 cm).

Een van de meest spectaculaire vondsten onder de vele kostbare grafgeschenken in Graf 79 van de 'koninklijke' necropolis van Salamis zijn deze troon ('Troon A') en de bijbehorende voetenbank, aangetroffen in de *dromos* (toegang) van het graf. De troon heeft vier poten, een rechthoekige zitting en een vlakke rugleuning met aan de bovenkant een kromming. De troon en de voetenbank waren gemaakt van hout, bedekt met een dun laagje zilver. De rugleuning van de troon, voorzijde van de zitting en het dwarshout waren bovendien versierd met vergulde nagels. De houten delen van de twee meubelstukken zijn niet bewaard gebleven; het object is uitgebreid gereconstrueerd, gebaseerd op de afdrukken van de zilveren bekleding.

In de 'koninklijke' necropolis van Salamis zijn verschillende graftombes opgegraven op de vlakte tussen het bos van Salamis en het klooster van St. Barnabas. De grafkamers waren geplunderd en deels vernietigd toen ze werden ontdekt. Toch wijzen hun grootte en monumentaliteit, net als de geschenken die in de ruime *dromoi* waren achtergelaten, er op dat ze bestemd waren voor leden van de koninklijke en meest vooraanstaande families van de stad. Er werden uitbundige begrafenisrituelen gehouden, waaronder banketten ter ere van de overledenen. De gestorven leden van de koninklijke en aristocratische families van Salamis werden begraven met hun persoonlijke bezittingen, vaak exotische en kostbare objecten zoals rijkversierd bronzen vaatwerk, gouden sieraden en ijzeren wapens.

Graf 79 dateert uit het einde van de 8ste eeuw v.Chr., en is verreweg het meest luxueuze graf uit deze periode dat ooit op Cyprus is ontdekt. Het complex heeft een grafkamer met een monumentale façade (bijna 13 meter breed) van fraai gehouwen stenen blokken, een geplaveid voorplein en een brede *dromos* van bijna 17 meter lang. Hoewel de kamer leeggeroofd was toen het graf werd ontdekt, was de *dromos* nog intact. Naast Troon A en de bijbehorende voetenbank bevatte Graf 79 een indrukwekkende hoeveelheid fraaie grafgeschenken van brons en ivoor, waaronder nog een troon en een bed ingelegd met ivoor, een bijzondere bronzen ketel op een ijzeren drievoet, en twee wagens die werden gebruikt bij twee verschillende begrafenissen, versierd met Egyptisch aandoende motieven in brons.

De luxegoederen die zijn gevonden in de 'koninklijke' graven van Salamis en andere Cypriotische stadskoninkrijken zijn gemaakt van kostbare en exotische materialen en versierd met motieven uit de iconografie van Egyptische en andere oosterse culturen. Ze behoren tot een Mediterrane *koinē* (gemeenschappelijke cultuur). De vele reizen die de Grieken in oostelijke en westelijke richting ondernamen op zoek naar nieuwe vestigingsplaatsen, de geïntensiveerde handelsactiviteiten van de zeer dynamische sociale klasse van ondernemers en kooplieden in de Mediterrane staten en de opkomst van het Nieuw-Assyrische rijk dat het oostelijke Middellandse Zeegebied op commercieel en economisch niveau verenigde, waren factoren die stuk voor stuk bijdroegen aan het ontstaan van een 'internationaal' gevoel onder de mediterrane volkeren dat levendig tot uitdrukking kwam in de kunsten.

De grootte van de graven in Salamis wijst erop dat ze bestemd waren voor leden van de meest vooraanstaande families van de stad

Aristocratisch goud

Sieraden; goud en verschillende halfedelstenen; Larnaca, graf 1; eind 8ste eeuw v.Chr.; Archaeological Museum of the Larnaka District; MLA 1742/18, 20 (armband: h. 1,8 cm; b. 7 cm; *fibula*: h. 6,3 cm.).

Deze gouden armband en gouden *fibula* (kledingspeld) met opgelegde rozetten aan de bovenkant en zijkanten zijn opgegraven in een 'koninklijke' graftombe in Larnaca (in de oudheid Kition). De ronde agaat in deze armband van gevlochten dun draad is geschakeerd en gevat in een gouden zetting, waardoor het op een oog lijkt. Het bovenste deel van de gouden zetting is versierd met een strook tegengesteld gerangschikte gegranuleerde driehoeken tussen twee evenwijdige lijnen in dezelfde techniek. Ook de verticale zijden van de zetting zijn in het onderste deel versierd met een strook van gegranuleerde driehoeken en in het bovenste deel met een lint van gevlochten draad.

De ruimte tussen de blaadjes van de rozetten van de *fibula* waren versierd met halfedelsteentjes in verschillende kleuren, waaronder amethist, hoornsteen en gekaoliniseerde veldspaat. Aan de lus bovenaan de boog hangen drie 2,8 cm lange kettinkjes, elk met een ring waaraan drie langwerpige klokvormige hangers zijn bevestigd met verticale lineaire versieringen in reliëf. De negen hangertjes zijn identiek en doen denken aan de bloem van de Indiase lotus. Onder de rozet bevindt zich een tot op heden niet geïdentificeerd gegraveerd dubbel symbool. Deze fibula wordt beschouwd als het meest indrukwekkende gouden sieraad dat uit het graf tevoorschijn is gekomen.

Het monumentale graf waarin deze gouden sieraden zijn gevonden, dateert uit het einde van de 8ste eeuw v.Chr. en bevatte de slecht bewaard gebleven overblijfselen van een volwassene. Het graf bestaat uit een voorvertrek en een hoofdvertrek die met elkaar zijn verbonden door een gang. De vloer is bedekt met grote gipsplaten. Beide kamers zijn gewelfd en voorzien van draagstenen. Het is het enige graf dat in Kition is opgegraven dat niet geplunderd is. Het graf bevatte een grote hoeveelheid geschenken, zoals 34 sieraden van goud en halfedelstenen, bijvoorbeeld kleine gouden oorbellen in de vorm van een boot, druppelvormige hangertjes, een kralensnoer met een hanger, zegelringen en scarabeeën. In de grafkamer werden slechts drie aardewerken kruiken en een samengestelde kom of wierookbrander gevonden. Het zijn Fenicische importgoederen. De *dromos* (toegangsweg) bevatte de overblijfselen van drie paarden met bronzen oogkleppen. De monumentale afmetingen van het graf en de uitzonderlijke grafgiften wijzen, in combinatie met de drie geofferde paarden die in de *dromos* werden aangetroffen, op een aristocratische begrafenis.

Dit soort begrafenissen van de elite zijn ook bekend uit andere Cypriotische stadskoninkrijken, zoals Salamis. De luxegoederen die in deze 'koninklijke' graven werden meegegeven behoren tot een mediterrane *koinē* (gemeenschappelijke cultuur). Deze *koinē* werd gevormd door de levendige handelsactiviteiten van kooplieden en ondernemers en versterkt door de toenemende Nieuw-Assyrische overheersing in het Nabije-Oosten, en wordt gekenmerkt door de voortdurende mobiliteit en beweging van materialen, goederen, technologieën en ideeën.

Door de gouden zetting en gelaagdheid lijkt de agaat op een oog

Geit en Lotusbloem

Kan; aardewerk; herkomst onbekend; Cypro-Archaïsch I (ca. 8ste-7de eeuw v.Chr.); Cyprus Museum, 1968 VIII-23/1 (h. 26 cm).

Deze kan met een tuit in de vorm van een klaverblad is afkomstig uit een graf dat waarschijnlijk in het gebied tussen de dorpen Vatyli en Sinda in het district Ammochostos lag. Dergelijk tweekleurig aardewerk behoort tot de Cypro-Archaïsche I periode. Op basis van de decoratie kan dit object worden ingedeeld bij de zogenaamde 'vrije stijl', een stroming in de Cypriotische keramiek met haar wortels in de voorgaande Cypro-Archaïsche I periode. Het laat zien hoe het repertoire van ornamentele motieven van Cypriotisch aardewerk werd verrijkt met een breed scala aan voorstellingen van dieren en mensen. Een specifiek kenmerk van deze stijl is dat de figuratieve voorstellingen het gehele oppervlak van het vaatwerk bedekken en vrij zijn gerangschikt op de achtergrond, in plaats van tussen horizontale zones of vlakken (vandaar de benaming 'vrije stijl'). Deze decoratieve stijl werd in verschillende pottenbakkerswerkplaatsen toegepast op schenkkannen, in het bijzonder op die met een klaverbladvormige tuit. In Cypriotisch aardewerk komen dit soort kannen veel voor gedurende de gehele ijzertijd (ca. 11de-4de eeuw v.Chr.). Ze werden gebruikt om vloeistoffen in te vervoeren en te serveren.

Op basis van de morfologische en decoratieve kenmerken kan deze schenkkan worden herleid tot een van de werkplaatsen aan de oostkust van Cyprus, specifieker die van het stadskoninkrijk Salamis. De vorm van de kan, met het ovale lichaam, de korte, bolle hals en het opstaande verticale oor, is karakteristiek voor een variant van kannen met een klaverbladvormige tuit die werden gemaakt in werkplaatsen in Salamis. Ook was in deze werkplaatsen de vrije decoratieve stijl bijzonder geliefd.

Op de kan is een geit afgebeeld naast een grote gestileerde lotusbloem met rood geschilderde bladeren en een 'pijlmotief' aan de voorkant van de kan tegenover het oor. Aan weerskanten van de tuit, waarin een klaverbladvorm is geknepen, bevindt zich een oogmotief. De geit maakt een sprong; hij staat op zijn achterpoten en de voorpoten zijn opgeheven. Het lichaam en de poten van de geit zijn in silhouet afgebeeld, waarbij in rood een abstracte geometrische versiering van twee met elkaar verbonden 'wielmotieven' zijn toegevoegd. De kop van de geit is omlijnd, met een ingekleurde lange hoorn. De gedetailleerde weergave van elementen als de kop, de bek en de hoeven laat zien dat de pottenbakker/schilder heeft geprobeerd het dier realistisch weer te geven.

De geit, een iconografisch thema geïnspireerd op het Nabije Oosten, komt al op Cypriotisch keramiek voor in de late bronstijd en werd veel gebruikt op Cypro-Geometrisch en Cypro-Archaïsch aardewerk. Een gelijksoortig motief van de geit in de 'vrije stijl', zoals op deze kan, is de zogenoemde *Wild Goat Style* die ontstond in de 7de en 6de eeuw v.Chr. in het oosten van Griekenland. Deze twee keramische stijlen met dezelfde iconografische patronen zijn regionale voorbeelden van de culturele oriëntalisering in het gehele mediterrane bekken.

De kan is bedekt met figuratieve voorstellingen die vrij over het oppervlak zijn verdeeld

Kom; aardewerk; herkomst onbekend; Cypro-Archaïsch (750-600 v.Chr); RMO; I 1926/4.7 (h. 17 cm; b. 23 cm).

Springende vogel

De hier afgebeelde kom heeft een elegante vorm. Op een smal voetje is een ruime, licht uitlopende kom gemodelleerd, met bijna verticale wanden. Twee handvatten zijn tegen de zijkanten aangezet. Zij steken nauwelijks uit, hetgeen de eenheid van vorm ten goede komt. De kom is overdekt met een witte sliblaag, waarop in de (met een Engelse term) *bichrome*-techniek de decoratie is aangebracht. De twee gebruikte kleuren zijn purper en zwart. Vaak zijn de buitenlijnen van de afbeelding in zwart, en is de binnenlijn in purper uitgevoerd. Het effect is zeer levendig. En dat geldt ook voor de decoratie.

Veel van het vroege archaïsche aardewerk (ca. 750-600 v.Chr.) laat afbeeldingen van dieren zien: springende runderen, vogels met slangen in de snavel, vissen die proberen te ontkomen aan belagers. Ook afbeeldingen van mensen komen voor: jagers met hun buit, boogschutters en ruiters te paard of in een strijdwagen, getrokken door een leeuw. Aan de fantasie van de vaasschilders lijkt geen einde te komen. Een apart genre wordt gevormd door de zogenoemde 'tonvaasjes', kruiken met aan weerszijden uitbollende vormen, die uitlopen in een tepel.

Deze kom is een goed voorbeeld van de vroege archaïsche stijl. De centrale afbeelding is geplaatst in een soort paneel, dat geflankeerd wordt door verticale banen met chevrons. Een vrolijke, springende vogel (eend?) lijkt zich te vermaken met een bloem voor hem. De vormen zijn sterk schematisch, maar toch gaat er een grote levendigheid uit van de afbeelding. De grote glimlach rond de snavel van het dier speelt daarin zeker een rol.

De kom werd in 1926 gekocht door de heer W. Speijer bij een kunsthandel in Londen. Speijer schonk het stuk aan het Rijksmuseum van Oudheden, waar het sindsdien wordt bewaard. Over de oorspronkelijke herkomst zijn helaas geen verdere gegevens bekend.

Aan de fantasie van de vaasschilders lijkt geen einde te komen

Sfinx en leeuw

Grafbeelden; kalksteen en pigmenten; Politiko (Tamassos); eind van de 7de eeuw v.Chr.; Cyprus Museum; 1997/VII-15/3, 1997/VII-15/5 (sfinx: h. 86 cm; leeuw: h. 71 cm).

Deze Cypriotische sfinx draagt Egyptische symbolen van macht, zoals de dubbele kroon en de koninklijke hoofdtooi

Deze sfinx is weergegeven met grote, naar boven gerichte vleugels en een menselijk hoofd. Hij draagt de *pschent*, de koninklijke dubbele kroon uit Opper- en Neder-Egypte, en de nemes, de koninklijke hoofdtooi. Op het beeld zijn sporen terug te vinden van beschildering. De vleugels, de nemes, de kroon, de decoratieve band onder de nemes, de lippen, de ketting en de voorpoten bevatten blauwe en rode verf. Voor de iris in de ogen werd zwarte verf gebruikt. De voorpoten van de leeuw zijn over elkaar heen geslagen. Zijn bek is geopend en zijn brede tong hangt bezwerend uit zijn mond. Op verschillende plekken is verf bewaard gebleven: rood op zijn ogen, oren, tong en tandvlees en blauw op zijn manen. De achterkant van de beelden is onbewerkt, de houwen van de beitel zijn nog duidelijk te zien.

Deze leeuw en sfinx van kalksteen zijn samen met vier andere beelden (drie van leeuwen en één van een sfinx) gevonden in het huidige Politiko, het gebied waar zich in de oudheid Tamassos bevond, zo'n 22 kilometer ten zuidwesten van Nicosia. Ze bevonden zich vlakbij de drie 'koninklijke' graven die in dat gebied zijn opgegraven, daterend uit het einde van de 7de eeuw v.Chr. Tamassos is een van de tien plaatsen die worden genoemd op het prisma van de Nieuw-Assyrische koning Esarhaddon (673-672 v.Chr.) als een van de Cypriotische koninkrijken in de ijzertijd. Esarhaddon noemt Atmesu (Admetos) als de koning van Tamassos. Verder zijn er uit inscripties geen koningen van Tamassos bekend, en voor zover we weten heeft de stad geen munten geslagen. Pas in de 4de eeuw v.Chr. verwijst een Fenicische inscriptie naar de naam Pumayyaton als 'koning van Kition, Idalion en Tamassos'. Volgens epigrafische bronnen ging Tamassos op in het koninkrijk van Kition en Idalion voordat de Cypriotische koningen door Ptolemaeus I aan het eind van de 4de eeuw v.Chr. werden afgezet.

De sfinx representeert de bovennatuurlijke krachten van de Egyptische farao, en de leeuw was het koninklijke dier bij uitstek. De vier leeuwen en de twee sfinxen stonden waarschijnlijk in tweetallen als grafbeelden bij de ingang van de drie monumentale graftombes in Tamassos. De iconografie lijkt verband te houden met de verheerlijking van de heerser. Vondsten in graven, zoals die in de vaak geplunderde 'koninklijke' graven in Tamassos, Salamis en Amathous en elders op Cyprus, laten zien dat de familie van de overledene (een lid van de koninklijke familie of van de elite) de overgang naar het hiernamaals op een ontzagwekkende manier probeerde voor te stellen.

Levensgroot

Votiefbeeld; terracotta; Ayia Irini; ca. 650-560 v.Chr.; Världskulturmuseerna, Stockholm; A.I. 1860 (h. 156 cm) (© foto: http://collections.smvk.se/carlotta-mhm/web/object/3919236).

Dit grote terracotta beeld van een man is afkomstig uit het landelijke heiligdom van Ayia Irini aan de noordwestkust van Cyprus. De man staat in een frontale houding, heeft een ronde borstkas en brede, afhangende schouders. De nu ontbrekende armen hingen langs het lichaam. Het hoofd is vrij klein in verhouding tot het lichaam. De grote kin is in werkelijkheid een baard die ooit zwartgeverfd was. De oogleden zijn gemaakt van strookjes klei. Op het voorhoofd zijn twee spiraalvormige krullen of mogelijk een sieraad te zien. De man draagt een kegelvormige helm met opgeklapte wangbeschermers en de ontbrekende bovenkant steekt naar achteren. Hij draagt een *chiton* (een kledingstuk dat om het lichaam werd gedrapeerd) met een gordel om zijn middel, en een omgeslagen rand met zijflappen.

Het archaïsche heiligdom van Ayia Irini bestond uit een *temenos* (gewijde ruimte) in de openlucht, omheind door een lage stenen muur. In het midden van deze ruimte stond een kalkstenen altaar waar een cultusobject op lag: een grote, gladde, eivormige steen. In concentrische halve cirkels waren dicht op elkaar meer dan 2000 grotere en kleinere votiefbeelden geplaatst, gericht naar het altaar. Het dichtst bij het altaar stond een aantal beeldjes van stieren, mannelijke en vrouwelijke minotaurussen, kleine strijdwagens en mannen te paard. Het grootste gedeelte van deze groep votiefgiften bestond echter uit mannelijke figuren. Zij dragen offerdieren, schilden, trommels, planten of rituele voorwerpen. Sommige hebben oorringen van koper of brons in. Veel figuren dragen helmen en kappen, die waarschijnlijk leren mutsen voorstellen, en sommige zijn uitgerust met wapens. Het heiligdom lag in het grensgebied van de koninkrijken Soloi en Lapithos, wat mogelijk de iconografie van militaire macht verklaart. Slechts enkele beelden zijn vrouwelijk en stellen waarschijnlijk godinnen voor. Deze zijn afgebeeld met borsten en geheven handen, wat aansluit bij de vroegere traditie op Kreta en in het Egeïsche gebied.

De beelden variëren in hoogte van ca. 15 cm tot levensgrote figuren. De kleinste stonden het dichtst bij het altaar, en de grotere meer naar achteren. Het verschil in formaat weerspiegelt waarschijnlijk de sociale en economische status van de offeraar. De beelden zijn allemaal beschilderd geweest, voornamelijk in rood en zwart.

Welke godheid in het heiligdom werd aanbeden is onbekend. Er zijn geen inscripties gevonden. De stieren passen in elk geval bij de vruchtbaarheidscultus van een gemeenschap die vee hield, en de strijdwagens, helmen en schilden hebben te maken met oorlogvoering. De algehele stijl en wapenrusting van de beeldjes wijzen op betrekkingen met het Nabije Oosten. Een strijdwagen versierd met symbolen van halvemanen houdt verband met Astarte, de hoofdgodin van de Feniciërs, een volk met een sterke aanwezigheid op Cyprus. Ook de vorm van het altaar en de steen erbovenop doen denken aan Fenicische voorbeelden. Twee kleine omheinde ruimtes binnen de *temenos* hebben mogelijk gediend voor de verering van heilige bomen.

Het heiligdom bij Ayia Irini was van ca. 1200 v.Chr. tot ca. 475 v.Chr. in gebruik en heeft verschillende fasen gekend. De votiefbeelden dateren uit de latere perioden. De cultussteen was mogelijkerwijs al een aantal eeuwen aanwezig voordat er beelden werden neergezet. In de vroege 5de eeuw v.Chr. werd het heiligdom verlaten.

Meer dan 2000 terracotta beelden stonden rondom een altaar met heilige steen

Uit de zee

Scheepsmodel; terracotta; naar verluidt van de zeebodem bij Amathus; Cypro-Archaïsch II (600-475 v.Chr.); AK1- Konomi privécollectie (h. 25 cm; b. 18 cm; l. 42,5 cm).

Een schip dat in de oudheid over de oostelijke Middellandse Zee voer, kon bijna niet om Cyprus heen. Archeologische vondsten en geschreven bronnen laten zien dat de zeevaart in de ijzertijd op economisch en politiek vlak van groot belang was voor het eiland. Vanaf de periode dat de omstandigheden internationale handel tussen het oosten en het westen toelieten (dat wil zeggen vanaf de bronstijd) deden schepen veelvuldig de Cypriotische havens aan om luxegoederen, voedingsmiddelen, mensen en ideeën te transporteren. De stadskoninkrijken op het eiland, die tijdens de archaïsche en klassieke periode een bloei doormaakten, maakten gebruik van de houtvoorraden uit de Cypriotische bergen om een relatief grote vloot op te bouwen. In de daaropvolgende hellenistische periode bleven Alexander de Grote en zijn opvolgers gebruikmaken van het hout en de traditie in de scheepsbouw van het eiland.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het oude Cyprus een lange traditie kent in terracotta scheepsmodellen, daterend vanaf de bronstijd. De meeste modellen zijn afkomstig uit de archaïsche periode en zijn gevonden in het stadskoninkrijk van Amathus, centraal gelegen aan de zuidkust van Cyprus langs de oude zeevaartroutes die het oosten en het westen met elkaar verbonden. Ze worden veelal aangetroffen in de context van een graf of een heiligdom, maar sommige exemplaren zijn opgediept van de zeebodem bij Amathus. Deze modellen dienden als votiefgeschenken, en waren waarschijnlijk bedoeld voor zeevaarders of mensen die anderszins betrokken waren bij maritieme activiteiten. Uit de uitzonderlijke variëteit en hoeveelheid van terracotta scheepsmodellen uit de geometrische en archaïsche periode kunnen we veel aflezen over de handels- en oorlogsschepen die aanlegden op het eiland, gelegen op het kruispunt van het Egeïsch gebied, de Levant en Egypte. De typologische complexiteit laat zien dat de Cypriotische scheepsbouwers bekend waren met vrijwel alle soorten mediterrane schepen.

Het hier getoonde model is een van de grootste en meest gedetailleerde exemplaren. Het beeldt waarschijnlijk een grote sloep uit, te zien aan de reeks gaten voor de roeispanen onder het dolboord aan weerszijden van de romp. Het schip heeft een gedetailleerd uitgewerkte achtersteven en boeg. De achtersteven is voorzien van een tweede dek dat steunt op pilaren. Op het achterdek staan grote torens die op het dolboord rusten, mogelijk bedoeld om de stuurriemen in op te bergen. Op het bovendek van de achtersteven bevinden zich drie figuren. De middelste figuur is groter dan de andere twee en draagt als enige een soort tulband. Mogelijk is hij de kapitein van het schip. In totaal zijn er zeven figuren aan boord. De grootste bevindt zich op de boeg; naast hem staat een object dat lijkt op een wierookbrander (een *thymiaterion*). Er is wel gedacht dat deze figuur een priester met een cultusobject (de wierookbrander) voorstelt die de zegen van de goden vraagt over het schip, de bemanning en de vracht.

Schepen deden veelvuldig de Cypriotische havens aan om luxegoederen, voedingsmiddelen, mensen en ideeën te transporteren tussen Oost en West

Geboortescène

Beeldengroep; terracotta; Lapithos; laat Cypro-Archaïsch II (6de eeuw v.Chr.); Cyprus Museum; B56/1935 (h. 9 cm; l. 11,8 cm)

Dit beeldje van klei stelt een geboortescène voor. Drie vrouwen zitten op een ongelijke, rechthoekige ondergrond. De vrouw in het midden is aan het bevallen en leunt achterover tegen een vrouw die op een laag krukje zit en haar handen op de buik van de barende vrouw legt. Een derde vrouwenfiguur zit op haar knieën voor de barende vrouw en houdt de baby in haar handen. Dit object werd samen met andere beeldjes van hetzelfde type in 1897 aangetroffen in een grot op de site *Empros Temenon*, vlakbij het dorp Lapithos in het district Kyrenia.

Veel van de beeldjes die op deze site zijn gevonden stellen vrouwen voor die offergeschenken brengen of zich bezighouden met zaken met betrekking tot het moederschap en baren. Het ter wereld brengen van een kind kon levensgevaarlijk zijn; in de oudheid was de medische zorg lang niet zo ontwikkeld als nu. Deze vondsten suggereren dat de grot een plek was waar een godheid of meerdere godheden van vruchtbaarheid, geboorte en moederschap werden aanbeden. Misschien offerden vrouwen die de grot bezochten dit soort geschenken van klei als ze zwanger wilden raken, om een voorspoedige zwangerschap en bevalling wilden vragen of uit dankbaarheid voor bewezen gunsten. De geboortemodellen uit de Cypro-Archaïsche periode laten verscheidene stadia van de bevalling zien. Sommige verbeelden de moeder tijdens de vroegste fases van de bevalling als de baby nog niet te zien is, andere tonen de geboorte van de baby en in zeldzame gevallen houdt de moeder de pasgeborene in haar armen.

Het gebrek aan geschreven bronnen bemoeilijkt de identificatie van de specifieke goden die als beschermers van zwangerschappen en bevallingen werden aanbeden tijdens deze periode. In teksten die wel zijn overgeleverd worden meerdere godheden genoemd, zoals Aphrodite, Demeter, Zeus, Apollo en Athene. Archeologische vondsten suggereren dat ook oosterse goden en demonen werden aanbeden en als hoeders van zwangere en barende vrouwen werden gezien, zoals Bes en Ptah Patek. Ook de lokale varianten van de 'Grote Godin' van het eiland worden geassocieerd met vruchtbaarheid en bevallingen. Hierin zijn invloeden terug te zien uit het Midden-Oosten, het Egeïsch gebied, Egypte, van de Fenicische Astarte en de zogenoemde *dea* (*Tyria*) *gravida* (gewoonlijk afgebeeld als een zittende zwangere vrouw of een *kourotrophos* – een vrouw met een kind in haar armen).

De meeste beeldjes van geboorten waarvan de herkomst bekend is, zijn opgegraven bij tempels. Ze worden behalve als votiefgeschenk ook wel gezien als educatieve modellen die mogelijk werden gebruikt bij riten die met volwassenwording, vruchtbaarheid en bevallen te maken hadden. Dergelijke modellen kunnen ook als grafgift hebben gediend, bijvoorbeeld om het beroep van een overleden vroedvrouw aan te geven. In tegenstelling tot Griekse en Egyptische geboortebeeldjes, die heroïsche vrouwen of godinnen weergeven, stellen de Cypriotische beeldjes gewone mensen voor.

Beeldjes van barende vrouwen werden om religieuze redenen achtergelaten in een grot bij Lapithos

‘Temple boy’

Beeldje; kalksteen**;** Lefkoniko; Cypro-Klassiek I (475-400 v.Chr.); Cyprus Museum; D 242 (h. 27 cm).

Deze beeldjes van kinderen in gehurkte houding worden in de literatuur ‘*temple boys*’ genoemd omdat vroeger gedacht werd dat zij goden of jongens in tempeldienst voorstelden. Hoewel deze interpretatie verouderd is, blijft de term in gebruik. De jonge kinderen worden uitgebeeld in zittende houding met één been gebogen en zijn meestal blootsvoets. Vaak is de korte tuniek opgetrokken op een nogal opvallende manier, zodat de genitaliën te zien zijn. Sommige jongens dragen hangers en amuletten aan een halsketting. Deze hangers zijn soms gemodelleerd naar de goden Bes of Silenus. De meeste ‘*temple boys*’ hebben een dier bij zich, vaak een vogel, en dragen een klein voorwerp in hun handen.

Het overgrote deel van de beeldjes is gemaakt van een lokale zachte kalksteen, een ander deel is geboetseerd of handgevormd van terracotta. Vaak zijn resten kleur terug te vinden, wat bewijst dat de beeldjes ooit beschilderd waren. Ze werden waarschijnlijk frontaal getoond; de achterzijde is vaak plat en onbewerkt.

De best bewaarde ‘*temple boys*’ zijn gevonden in de 19de en de vroege 20ste eeuw op sites als Idalion, Kourion, Lefkoniko, Golgoi, Voni, Tamassos en Chytroi. Deze opgravingen waren slecht gedocumenteerd, zodat we weinig weten over de archeologische context. Recentere opgravingen, zoals die op de heuvel van Agios Georgios bij Nicosia, hebben meer archeologische gegevens opgeleverd.

De beeldjes werden misschien in heiligdommen geplaatst als wijgeschenk voor Apollo en Aphrodite en hun Fenicische tegenhangers Reshef en Astarte, bijvoorbeeld door ouders die goddelijke bescherming vroegen voor hun kind. Aphrodite/Astarte wordt in verband gebracht met het moederschap en de zorg voor kinderen, en Apollo/Reshef met de bescherming van menselijk leven en rituele genezing.

De ‘*temple boys*’ die een krans dragen, hebben mogelijk een rol gespeeld bij overgangsriten. Kransen werden veelvuldig gebruikt bij initiatierituelen. De uiteenlopende kwaliteit van de beeldjes zou kunnen suggereren dat mensen uit verschillende sociale klassen de ‘*temple boys*’ aan de godheid schonken.

Ouders vroegen met deze beeldjes bescherming voor hun kinderen

Perzische baard

Portret van een man; kalksteen; Athienou; 460-450 v.Chr.; RMO; I 2013/8.1 (h. 34 cm).

De architect van het Louvre mocht stukken uit het museum meenemen als dank voor bewezen diensten

Dit portret van een man is uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Uit de zachte kalksteen, die op Cyprus gewonnen wordt, is een hoofd gemodelleerd die de Griekse archaïsche stijl (met glimlach) combineert met de rechte baard uit de Perzische kunst. Het hoofd heeft deel uitgemaakt van een levensgroot standbeeld. Compleet bewaarde beelden laten zien dat de staande figuren als 'adorant' zijn weergegeven, als personen die de godheid eer bewijzen. Vaak dragen zij offergaven in hun handen. De standbeelden stonden rondom een heiligdom opgesteld, en ook wel langs de wegen die naar het heiligdom leidden. Uit de rapporten uit 1861 van de Franse opgravers weten we dat dit portret gevonden is bij het dorp Athienou, waar het voor het geringe bedrag van 5 francs gekocht werd. Aangezien de man een krans in het haar draagt die versierd is met eikeltjes, is het aantrekkelijk om te denken dat in het heiligdom Zeus vereerd werd. De eik was namelijk de heilige boom van de oppergod. Bij recent Amerikaans onderzoek in Athienou is vast komen te staan dat in het heiligdom vooral mannelijke goden vereerd werden, zoals Pan, Zeus Ammon, de Egyptische Bes, Apollo en Heracles/Melchart.

De jonge Franse archeoloog Charles J.M. de Vogüé maakte in 1861 deel uit van de opgravingen bij Athienou. De honderden oudheden die hij vond, werden met documentatie over de vindplaatsen opgestuurd naar het Louvre. Toen deze collectie in 1989 werd gepubliceerd, bleek één stuk uit de lijst van De Vogüé zich niet meer in het museum te bevinden: nummer 55, een *Très belle tête de Bacchus Indien*, 'een hele mooie kop van de Indische Bacchus'. Deze omschrijving duidde op een oudere, waardige man met een krans in het haar. In 2013 werd op de European Fine Art Fair (TEFAF) in Maastricht een dergelijke kop aangeboden, die uit de collectie van de Franse architect Hector M. Lefüel (1810-1880) zou stammen. Nader onderzoek leerde dat Lefüel als architect verantwoordelijk was geweest voor verbouwingen van het Louvre. Bij zijn pensionering in 1870 had hij als dank enkele stukken uit de museumcollectie mee naar huis gekregen, waaronder dit portret. Na overleg met het Departement van Oudheden op Cyprus besloot het Rijksmuseum van Oudheden de kop aan te kopen en zo toe te voegen aan een openbare collectie.

Dansgroep

Beeldengroep; kalksteen; Athienou-*Malloura*; Cypro-Klassiek (4de eeuw v.Chr.); Archaeological Museum of the Larnaka District; AAP-AM-5492 (h. 13,5 cm; b. 11,5 cm).

Dit beeldje is opgegraven in het landelijk gelegen heiligdom op de site Athienou-*Malloura*. Het stelt drie gesluierde danseressen voor die hand in hand in een kring staan op een rond voetstuk. De vrouwen dragen gesluierde gewaden tot aan de grond, alleen hun gezicht is onbedekt. De drie figuren hebben hun armen naar elkaar uitgestoken, en waar ze elkaar vasthouden is aangegeven met een gestileerde driehoekige vorm. Eén vrouw is een kop groter dan de andere twee. Op de sluiers, hun rug en hun handen zijn resten rode verf zichtbaar, waarschijnlijk duidend op een guirlande om de dansers heen. Het beeldje dateert waarschijnlijk uit de 4de eeuw v. Chr. en laat zien dat in het heiligdom van Athienou-*Malloura* dansrituelen werden uitgevoerd.

Hoewel dit het enige compleet bewaard gebleven beeldje van een dansgroep uit Athienou-*Malloura* is, zijn dergelijke beeldjes veel gevonden in de omgeving van het heiligdom. Er zijn in totaal meer dan 40 fragmenten aan het licht gekomen, het grootste gedeelte in ditzelfde gebied. De fragmenten zijn afkomstig van beeldjes van allerlei formaten, en de grootste complete figuur is meer dan 20 cm hoog en staat op een voetstuk dat zes tot acht dansers moet hebben bevat.

In dit deel van het heiligdom is eveneens een groot aantal voorstellingen van de jachtgodin Artemis gevonden (de meeste figurale objecten die op andere plekken in het heiligdom zijn gevonden zijn mannelijk). Een interessant gegeven is dat de kronen van de dansers qua stijl doen denken aan de haardracht van de Artemis-figuren uit Athienou-*Malloura*.

De vindplaats van deze beeldjes, bij de ingang van het heiligdom, was waarschijnlijk een opslagruimte. De grondlaag waarin dit beeldje werd aangetroffen, bevatte meer beeldjes van dansers, godenbeeldjes van Artemis en Pan, en Romeinse lampen van terracotta. Het heiligdom was in gebruik vanaf de 8ste eeuw v. Chr. tot aan de Romeinse periode. Aan het eind van deze periode werden de votiefgeschenken waarschijnlijk in deze ruimte verzameld.

Vanaf het 1ste millennium v.Chr. zijn voorstellingen van dansgroepen terug te vinden op Cypriotische objecten van aardewerk en metaal. Ook komen ze vanaf de 8ste tot de 4de eeuw v.Chr. voor in terracotta, met zowel mannelijke als vrouwelijke dansers. Stenen groepen ringdansers zijn zeldzamer en worden pas vanaf het eind van deze periode, rond de 4de eeuw v.Chr., gemaakt en geven alleen gesluierde vrouwenfiguren weer. In de 19de eeuw zijn op drie andere sites beeldjes van dansgroepen opgegraven, namelijk in Achna, Pyla en Golgoi. Deze drie sites bevinden zich in dezelfde regio en zijn net als Athienou-*Malloura* religieus verbonden met Apollo en Artemis. De exemplaren uit Pyla en een set uit Achna hebben middenin het ronde voetstuk een gat waarin een beeldje van een musicus geplaatst kon worden. Deze variant van de dansgroep is gangbaar in de vroege versies van terracotta. Het beeldje uit Athienou-*Malloura* is bijzonder omdat dit het enige complete voorbeeld is van een dansgroep die met gedegen opgravingstechnieken is opgegraven in context. Uit de hoeveelheid en diversiteit van de fragmenten van de beeldjes van dansers op deze site blijkt hoe populair dit type votiefgeschenken in deze regio was.

Dit beeldje laat zien dat in het heiligdom van Athienou-*Malloura* dansrituelen werden uitgevoerd

Badkuip; terracotta; Heuvel van Ayios Georgios; laat Cypro-Klassiek/Hellenistisch; Cyprus Museum; 1998a/14 (h. 68 cm; b. 75 cm; l. 100 cm).

Zittend baden

Badkuipen werden in de oudheid waarschijnlijk ook gebruikt bij rituelen

Deze badkuip van klei werd opgegraven op de heuvel van Ayios Georgios in de omgeving van Nicosia. Hier zijn de resten gevonden van een nederzetting daterend uit de Cypro-Archaïsche tot de Hellenistische periode, die wordt geïdentificeerd met het stadskoninkrijk van Ledroi. De badkuip is voorzien van een zitje en een verlaagd voetengedeelte. De verhoogde zijkanten waren mogelijk bedoeld als armsteunen. Er zit een gat in het voetengedeelte om het water weg te laten lopen.

De badkuip is *in situ* aangetroffen. Rondom de kuip is as en houtskool gevonden, wat erop wijst dat het water ter plekke werd verwarmd. Het weggespoelde water kwam door een ronde afvoer in de bodem terecht in een put die destijds waarschijnlijk onder de vloer was weggewerkt. Bij de badkuip zijn huishoudelijke artefacten als kannen en borden gevonden, maar ook een kalkstenen wierrookbrander. Onder de vloer werden altaren uit de Cypro-Archaïsche periode gevonden, met kuilen gevuld met cultisch materiaal. Mogelijk waren destijds huisaltaren in gebruik en werd deze traditie voortgezet in latere perioden, toen de nederzetting na een mogelijke verwoesting opnieuw werd opgebouwd.

Badkuipen kennen een lange traditie in de Egeïsche wereld; er zijn al exemplaren bekend uit de late bronstijd. Ze werden vervaardigd van klei of steen, meestal in een rechthoekige vorm, en zijn teruggevonden in huishoudelijke context, of die van een cultus of begrafenis. Ze komen op Cyprus ook voor op een aantal vindplaatsen uit de late bronstijd. Men denkt wel dat ze werden gebruikt bij rituelen en een aanwijzing vormen voor de aanwezigheid van Egeïsche volkeren op het eiland. Miniatuurbadkuipen die in heiligdommen of graven zijn gevonden, dienden waarschijnlijk als votiefgeschenk.

Een soortgelijke badkuip als het exemplaar uit Ayios Georgios, met een zitje en een verlaagd voetengedeelte, is gevonden in Olynthos in Griekenland. Het was in gebruik vóór de verwoesting van de stad in 438 v.Chr. Een ander voorbeeld, waarschijnlijk afkomstig uit dezelfde periode als het exemplaar uit Olynthos, is gevonden in een badencomplex op de agora van Athene. De vondst van een exemplaar in Tarsus (Cilicië) in een Hellenistische context wijst erop dat badkuipen van dit type in gebruik bleven.

De badkuip zal in de toekomst worden tentoongesteld in het Museum van Ledroi-Lefkosia, bij de archeologische site waar hij gevonden is.

E

Muntschat

Munten; zilver; Amathus; 4de eeuw v.Chr.; Cyprus Museum; 2003/V-5/1 (diam. staters: +/- 2 cm; diam. tetrobolen: +/- 1 cm.).

De munteenheden van Cyprus duiden erop dat de afzonderlijke koninkrijken onafhankelijk bleven van het Perzische rijk

Deze zilveren muntschat bestaat uit vijf *staters* (van ongeveer 6,5 gram) en 144 *tetrobolen* (van ongeveer 2,25 gram). De leeuw is het voornaamste iconografische element op de munten die in de 5de en 4de eeuw v.Chr. in Amathus werden geslagen. De staters hebben een liggende leeuw met een vliegende adelaar op de voorkant, op de keerzijde zien we de kop en het bovenlichaam van een leeuw. Op de voorkant staat de Griekse letter E, die wel geïnterpreteerd is als de initiaal van koning Evagoras I van Salamis, die waarschijnlijk tussen 391 en 386 v.Chr. over Amathus heerste. De tetrobolen hebben een leeuwenkop op de voorkant en op de keerzijde de kop en het bovenlichaam van een leeuw samen met verschillende symbolen of letters. We zien een inscriptie met de letter *Rho* (P), waarschijnlijk de initiaal van koning Rhoikos. Kleinere delen van dezelfde gewichtsstandaard maar zonder legendes zijn eveneens toegeschreven aan deze koning, die rond het begin of midden van de 4de eeuw v.Chr. aan de macht was.

Het gewicht van de munten is gebaseerd op de zogenoemde 'Rhodische' of 'Chiotische' muntvoet. Gedurende de 5de eeuw v.Chr. lijken de Cypriotische munten een 'lokale' gewichtsstandaard te volgen, gebaseerd op een siglos van circa 11 gram en onderverdeeld in derden, zesden, twaalfden, et cetera. Het feit dat de op Cyprus gehanteerde munteenheid verschilde van die in andere delen van het Perzische rijk wijst erop dat de koninkrijken onafhankelijk bleven en dat er geen directe Achaemenidische (centrale) controle werd uitgeoefend. Terwijl een aantal koninkrijken de lokale gewichtsstandaard van circa 11 gram behield, namen andere in de 4de eeuw v.Chr. de zogenaamde 'Rhodische' of 'Chiotische' standaard over die ook elders in het oosten werd gehanteerd.

Deze munten zijn in juni 2002 in Italië in beslag genomen door een speciaal korps van de Italiaanse politie voor de bescherming van Italiaans cultureel erfgoed. De precieze herkomst is onbekend. Vanwege de samenstelling van de schat en het feit dat Cypriotische munten buiten het eiland nauwelijks in omloop waren buiten het eiland, lijkt een Cypriotische herkomst vrijwel zeker. De munten werden aan Cyprus teruggegeven in het kader van de UNESCO-conventie inzake illegale handel in culturele goederen uit 1970. Het is een voorbeeld van samenwerking tussen overheden van twee landen in de strijd tegen de illegale handel in culturele voorwerpen en voor het behoud en de bescherming van cultureel erfgoed.

Aphrodite

Beeld; marmer; Salamis; midden van de 2de eeuw na Chr.; Cyprus Museum; Sal. St. 20A (h. 116 cm; b. 44 cm).

Dit witmarmeren beeld van de godin Aphrodite is gevonden in Salamis, in de afvoer onder de marmeren vloer van de oostelijke wandelgang (*stoa*) van het *gymnasium* (sportschool). In de huidige staat is het beeld incompleet, het is samengesteld uit twee delen met de breuklijn ter hoogte van het middel.

De naaktheid van de godin is deels bedekt door een *himation* (een mantel die om het lichaam werd gedrapeerd). Haar lichaamsgewicht rust op haar linkerbeen, terwijl haar rechterbeen iets naar voren is gestrekt. Ook haar bovenlichaam helt iets voorover. Het hoofd ontbreekt, maar op haar schouders zijn haarlokken te zien. Haar onderlichaam is bedekt met de mantel, haar rug en billen zijn ontbloot. De twee uiteinden van het *himation* houdt ze bijeen met haar linkerhand, die onder haar middel zichtbaar is. Aan een kant wappert de stof in de wind. Haar rechterarm hield ze oorspronkelijk gebogen voor haar borsten.

Dit beeldtype van Aphrodite is verwant aan de hellenistische sculptuur van het type *Aphrodite pudica*, waarbij de godin geheel naakt is weergegeven en alleen haar borsten en schaamstreek bedekt zijn. Tot dit type behoren verschillende varianten die bekend zijn van Romeinse kopieën. Er zijn vroege voorbeelden van aan te wijzen in de late klassieke periode, bijvoorbeeld het beeld dat Praxiteles maakte van de Aphrodite van Cnidus, en de zogenaamde Aphrodite van Arles.

Vanwege de complexiteit van het *pudica*-type en de grote hoeveelheid beelden die tot deze categorie behoren, hebben wetenschappers een subcategorie onderscheiden voor representaties van de godin waarin ze haar naaktheid bedekt met een *himation*. Dit beeld behoort tot de variant waarin de godin de uiteinden van haar *himation* boven haar benen vasthoudt en haar borsten achter haar arm verbergt. Er is veel overlap tussen de verschillende beeldtypen van Aphrodite, wat ook onvermijdelijk is omdat ze, vooral in de late oudheid, erg populair was. Daarom zien we bepaalde houdingen terug bij verschillende typen weergaven van Aphrodite. Dit beeld kan eveneens in verband worden gebracht met de *Aphrodite Anadyomene* (de godin die uit de zee komt), hoewel dat type gewoonlijk andere kenmerken vertoont.

Het vroegste voorbeeld van dit type is een beeld uit de late Hellenistische periode, gekopieerd in de Romeinse periode, waarschijnlijk rond het midden van de 2de eeuw v.Chr. De bekendste variant van het origineel bevindt zich in het Syracuse Museum en staat bekend als *Aphrodite Landolina*.

De godin is in beweging weergegeven, met een wapperende mantel om haar middel

Uniek tempeltje

Schrijn; kalksteen; Kouklia-*Palaepaphos*; Romeins; Museum van Kouklia-*Palaepaphos*; T.A. 1284 (h. 189 cm; d. 63 cm).

Deze voor Cyprus unieke vondst is aangetroffen in de noordoostelijke hoek van het zogenaamde noordelijke gebouw van het Romeinse heiligdom gewijd aan Aphrodite in Palaepaphos (oud-Paphos), het huidige Kouklia. In totaal zijn vijftien architecturale elementen gevonden, ingebouwd in de muren van het Romeinse gebouw dat dateert uit circa 100 na Chr. Deze delen zijn afkomstig van één monument dat zorgvuldig uit elkaar werd gehaald en werd hergebruikt als bouwmateriaal. De teruggevonden delen vormen samen een rond miniatuurbouwwerk dat bestaat uit een bodemstructuur, een cilindrisch middendeel en een dak-element. Doordat de delen afzonderlijk van elkaar zijn gevonden, kon de structuur tot in detail bestudeerd en gereconstrueerd worden. Volgens het opgravingsteam heeft het gebouwtje mogelijk op een rond fundament met twee treden gestaan.

De structuur doet denken aan een *tholos* (ronde tempel) met een koepelvormig dak, en werd doorgaans gebruikt als een graf of monument. Het lijkt gezien de vindplaats waarschijnlijk dat dit gebouwtje een religieus doel diende. Mogelijk werden op het verhoogde platform offergeschenken bewaard.

De ronde architectuur van het tempeltje was populair in de late Hellenistische periode in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Ondanks de vele architectonische parallellen blijft het moeilijk de oorspronkelijke functie van dit object te achterhalen. De archeologische informatie is te gering en er is weinig bekend over de Romeinse architectuur van Palaepaphos. Daarmee blijft het tempeltje een intrigerende, unieke vondst.

De fragmenten van dit tempeltje waren hergebruikt als bouwmateriaal

Muze

Fragment van een fresco; pleister met verf; Paphos, 'Huis van Aion'; 4de eeuw na Chr.; Cyprus Museum; FR1995-07 (h. 110 cm; b. 80 cm).

Deze wandschildering is onderdeel geweest van een groter fresco in een van de kamers van het 'Huis van Aion', zo genoemd vanwege de weergave van de god Aion ('Tijd') in het midden van het grote mozaïek in het belangrijkste vertrek.

Het Romeinse 'Huis van Aion' is in Paphos opgegraven door de Poolse Missie van de Universiteit van Warschau tussen 1980 en 2008. Het onderzoek naar de architectuur en de vondsten loopt nog. Het gebouw grenst aan de Villa van Theseus, waarvan het wordt gescheiden door een straat die in de late Romeinse periode is aangelegd. Direct aan de noordzijde bevindt zich een andere Romeinse residentie, het zogenaamde noordoostelijke huis. Hoewel het een 'huis' wordt genoemd, heeft dit gebouw mogelijk ook een openbare functie gehad.

Het 'Huis van Aion' werd gebouwd in de 4de eeuw na Chr. en was rijk versierd met muurfresco's en imposante mozaïekvloeren, zoals die in het hoofdvertrek zijn aangetroffen. Dit vertrek diende mogelijk als eetkamer (*triclinium*) en werd aangelegd in de eerste fase van de bouw. De architectuur moet indrukwekkend zijn geweest, met name de stenen façade boven de monumentale poort.

In de noordoostelijke hoek van Kamer 7, vlak bij het *triclinium*, zijn fragmenten van wandschilderingen gevonden met figuurlijke, geometrische en plantmotieven. De figuratieve wandschilderingen zijn van uitzonderlijke kwaliteit en stellen mythologische figuren voor die waarschijnlijk Apollo en de Muzen weergeven. Een van de schilderingen stelt een *kitharoidos* voor, een man die een lier bespeelt, en is waarschijnlijk een afbeelding van de god Apollo.

Onder de andere figuren bevindt zich deze jonge vrouw. Deze schildering is bijna geheel bewaard gebleven. De vrouw draagt een dieprode tuniek met blauwe versieringen en lange nauwsluitende mouwen, en om haar middel een gouden ceintuur. Daaroverheen draagt ze een korte uitwaaierende mantel in dezelfde tint. Haar gezicht is compleet bewaard gebleven en heeft masculiene trekken. Ze heeft kort krullend haar en draagt een groene krans (mogelijk een lauwerkrans) om haar hoofd met drie blauwe veren. In haar linkerhand houdt ze een lange fluit vast en ook in haar rechterhand lijkt ze een dergelijk instrument vast te houden; mogelijk zijn het de twee pijpen van een *diaulos*, een dubbele fluit. In het Latijn heet dit instrument *tibiae*.

Volgens E. Jastrzebowska, die de wandschildering publiceerde, stelt deze vrouw een van de Muzen voor, namelijk Euterpe, de Muze van de lyrische poëzie. Schilderingen van Apollo en de Muzen kwamen veel voor in huizen van de rijken zoals het 'Huis van Aion', en werden ook gebruikt als decoratie van bibliotheken.

Het 'Huis van Aion' was versierd met sublieme mozaïeken en wandschilderingen

Levendige Middel-eeuwen

Kom; geglazuurd aardewerk; Paphos; ca. 1240-1260 na Chr.; Leventis Municipal Museum of Nicosia; B/2003/070 (h. 9,3 cm; diam. 17 cm).

Het middeleeuwse Cyprus had een bewogen geschiedenis. Aanvankelijk maakte het eiland deel uit van het Byzantijnse keizerrijk, en werd het vanuit Constantinopel bestuurd. In 1185 trok Isaac Comnenus, de Byzantijnse gouverneur van Cilicië (een gebied in het zuiden van het huidige Turkije), naar Cyprus, en riep daar zichzelf uit tot keizer. Dit betekende een gevoelige verzwakking van het eiland, dat nu niet meer onder Byzantijns gezag stond. In 1191 veroverde de kruisvaarder Richard Leeuwenhart Cyprus, waarop het eiland een koninkrijk werd onder de verdreven Koning van Jeruzalem, de Fransman Guy de Lusignan. De breuk met Constantinopel leidde in culturele zin tot een geheel eigen artistieke stijl op Cyprus, die we bijvoorbeeld terugvinden in de middeleeuwse keramiek die op het eiland gemaakt werd. Lokale werkplaatsen maakten aardewerk dat qua stijl en decoratie van stad tot stad verschilde. De belangrijkste centra waren Paphos, Enkomi, Lapithos en Nicosia.

De motieven die op het aardewerk voorkomen zijn zonder uitzondering levendig en ontleend aan de wereld van mens en dier. Het leven werd uitbundig gevierd, gezien de afbeeldingen van dansende, feestende en musicerende mensen. Ook Frankische ridders komen voor, in volle wapenuitrusting, zwaaiend met hun schilden en zwaarden, of zich ontspannend met de valkenjacht. Bij de afbeeldingen van dieren is er een duidelijke voorkeur voor vogels en vissen. De rondspringende vogels zijn met enkele simpele lijnen neergezet. Ook de dagelijkse vangst in de netten van de vissers was een bron van inspiratie voor de middeleeuwse pottenbakkers. Een goed voorbeeld is de hier afgebeelde kom, die stamt uit een werkplaats in Paphos. De vorm van de grote vis volgt de ronding van de kom helemaal. De staart is gesplitst en het lichaam is overdekt met schubben. Het oog is groot en expressief, de mond is met één enkele lijn aangegeven. Onder de gekromde vis is nog een ovaal voorwerp zichtbaar: misschien een zeeschelp met wat zeewier.

Lokale werkplaatsen maakten aardewerk dat qua stijl en decoratie van stad tot stad verschilde

De tempel van Apollo Hylates bij Kourion (© Kirill Makarov, stock.adobe.com).

Auteurs

Efthymia **Alphas** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

François **Briois** – docent aan de École des Hautes Études et Sciences Sociales en onderzoeker aan de Université Toulouse-Jean Jaurès

Bleda S. **Düring** – universitair hoofddocent Archeologie van het Nabije Oosten aan de Universiteit Leiden

Anna **Georgiadou** – onderzoeker bij de Archeologische Onderzoeksdienst (Cyprus) en de University of Cyprus

Giorgos **Georgiou** – senior archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Jean **Guilaine** – emeritus professor aan het Collège de France en de Université Toulouse-Jean Jaurès

Fryni **Hadjichristofi** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Ruurd Binnert **Halbertsma** – conservator Klassieke Wereld van het Rijksmuseum van Oudheden

Fredrik **Helander** – educatief medewerker bij de Världskulturmuseerna (nationale musea voor wereldculturen) in Stockholm

Katherine A.P. **Iselin** – PhD-kandidaat Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de University of Missouri

Anthi **Kaldeli** – archeologisch medewerker bij het Departement van Oudheden, Cyprus en senior Research Fellow aan de University of Cyprus

Maria **Makri** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Demetrios **Michaelides** – emeritus professor aan de University of Cyprus

Despina **Pilides** – conservator bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Eustathios **Raptou** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Anna **Satraki** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Jean-Denis **Vigne** – hoofdonderzoeker bij het Centre National de la Recherche Scientifique, en archeozoöloog en bioloog bij het Musée National d'Histoire Naturelle

Yiannis **Violaris** – archeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Jennifer M. **Webb** – adjunct professor aan La Trobe University en Senior Research Fellow aan de Universiteit van Cyprus

Eftychia **Zachariou** – senior archaeoloog bij het Departement van Oudheden, Cyprus

Zomenia **Zomeni** – senior geoloog bij de Geologische Dienst, Cyprus

Transcriptie plaatsnamen

De gehanteerde spelling is in overeenstemming met de officiële, gestandaardiseerde spelling van plaatsnamen en de transcriptie van het Grieks naar het Latijnse alfabet van de Helleense Organisatie voor Standaardisatie (ELOT 743). Deze standaardisatie van Cypriotische plaatsnamen werd bekrachtigd door de V.N. (Resolutie nr. V/2, Vijfde Conferentie van de Verenigde Naties over de Standaardisatie van Plaatsnamen in Montreal, 1987) en werd op 15 december 1988 door de Ministerraad van Cyprus goedgekeurd met Beslissing nr. 31.075.

Engels/Nederlands	**Grieks**
Achna	Achna
Agrokipia-*Palaeokamina*	Agrokipia-*Paliokamina*
Akaki	Akaki
Akamas-*Alimman*	Akamas-*Alimman*
Akamas-*Aspros*	Akamas-*Aspros*
Akanthou	Akanthou
Akrotiri-*Aetokremnos*	Akrotiri-*Aetokremmos*
Alambra	Alampra
Alassa	Alassa
Alassa-*Paliotaverna*	Alassa-*Paliotaverna*
Alassa-*Pano Mandilaris*	Alassa-*Pano Mantilaris*
Amarget	Amargeti
Amathus	Amathous
Amathus-*Anemos*	Amathous-*Anemos*
Amathus-*Diplostrati*	Amathous-*Diplostrati*
Amathus-*Syragga*	Amathous-*Syragga*
Amathus-*Throumbovounos*	Amathous-*Throumpovounos*
Ambelikou	Ampelikou
Ambelikou-*Aletri*	Ampelikou-*Aletri*
Amiandos	Amiantos
Aphendrika	Afentrika
Apliki	Apliki
Apliki-*Karamallos*	Apliki-*Karamallos*
Apostolos Andreas	Apostolos Andreas
Apostolos Andreas-*Kastros*	Apostolos Andreas-*Kastros*
Arsos	Arsos
Asomatos-*Potemata*	Asomatos-*Potimata*
Athienou	Athienou
Athienou-*Malloura*	Athienou-*Malloura*
Ayia Irini	Agia Eirini
Ayia Irini-*Palaeokastro*	Agia Eirini-*Paliokastron*
Ayia Napa	Agia Napa
Ayia Napa-*Nissi Beach*	Agia Napa-*Nissi Beach*
Ayia Varvara-*Asprokremnos*	Agia Varvara-*Asprokremmos*
Ayioi Omologites	Agioi Omologitai
Ayios Epiktitos-*Vrysi*	Agios Epiktitos-*Vrysi*
Ayios Iakovos	Agios Iakovos
Ayios Iakovos-*Ploussia*	Agios Iakovos-*Ploucheia*
Ayios Sozomenos-*Nikolidhes*	Agios Sozomenos-*Nikolides*
Ayios Thyrsos-*Vigla*	Agios Thyrsos-*Vikla*
Ayios Tychonas-*Klimonas*	Agios Tychon-*Klimonas*
Bellapais-*Vounous*	Belapais-*Vounoi*
Chlorakas-*Palloures*	Chlorakas-*Palloures*
Chytroi	Chytroi
Davlos	Davlos
Dhenia	Deneia
Dromolaxia	Dromolaxia
Enkomi	Egkomi
Enkomi-*Ayios Iakovos*	Egkomi-*Agios Iakovos*
Episkopi	Episkopi
Episkopi-*Phaneromeni*	Episkopi-*Faneromeni*
Erimi	Erimi
Erimi-*Bamboula*	Erimi-*Pampoula*
Famagusta	Ammochostos
Golgoi	Golgoi
Hala Sultan Tekke	Hala Sultan Tekke
Idalion	Idalion
Idalion-*Hill of Ampileri*	Idalion-*Ampileri*
Idalion-*Moutti tou Avrili*	Idalion-*Moutti tou Avrili*
Kafizin	Kafizin
Kalavasos	Kalavasos
Kalavasos-*Ayios Dhimitrios*	Kalavasos-*Agios Dimitrios*

Kalavasos-*Ayious*	Kalavasos-*Agious*
Kalavasos-*Tenta*	Kalavasos-*Tenta*
Kalopsidha	Kalopsida
Kantou-*Kouphovounos*	Kantou-*Koufovounos*
Karmi	Karmi
Karmi-*Palealona*	Karmi-*Palialona*
Karpasia	Karpasia
Kato Paphos	Kato Pafos
Kato Polemidhia	Kato Polemidia
Kazaphani	Kazafani
Kazaphani-*Ayios Andronikos*	Kazafani-*Agios Andronikos*
Khirokitia	Choirokoitia
Khirokitia-*Vouni*	Choirokoitia-*Vouni*
Kholetria-*Ortos*	Choletria-*Ortos*
Kissonerga	Kisonerga
Kissonerga-*Mosphilia*	Kisonerga-*Mosfilia*
Kissonerga-*Mylouthkia*	Kisonerga-*Myloudia*
Kition	Kition
Kition-*Bamboula*	Kition-*Pampoula*
Kition-*Kamelarga*	Kition-*Kamilarga*
Kition-*Kathari*	Kition-*Kathari*
Klavdhia-*Tremithos*	Klavdia-*Tremithos*
Klepini-*Troulli*	Klepini-*Troulli*
Korovia-*Nitovikla*	Korovia-*Nitovikla*
Kotsiatis	Kotsiatis
Kouklia-Palaepaphos	Kouklia-Palaipafos
Kourion	Kourion
Kourion-*Bamboula*	Kourion-*Pampoula*
Kourion-*Kaloriziki*	Kourion-*Kaloriziki*
Kritou Marottou	Kritou Marottou
Kyra	Kyra
Kyra-*Ayios Georgios Rigatos*	Kyra-*Agios Georgios o Rigatos*
Kyrenia	Keryneia
Kythrea-*Skali*	Kythrea-*Skali*
Lambousa	Lampousa
Lapithos	Lapithos
Larnaca	Larnaka
Larnaca-*Laxia tou Riou*	Larnaka-*Laxia tou Riou*
Ledra	Lidra
Lefkara	Lefkara
Lefkonico	Lefkonikon
Lemba-*Lakkous*	Lempa-*Lakkous*
Limassol	Lemesos
Limassol-*Ayios Nikolaos*	Lemesos-*Agios Nikolaos*
Limassol-*Enaerios*	Lemesos-*Enaerios*
Limassol-*Katholiki*	Lemesos-*Katholiki*
Limassol-*Verki*	Lemesos-*Verki*
Limnitis	Limnitis
Maa-*Palaeokastro*	Maa-*Paliokastro*
Mallia	Mallia
Mari	Mari
Marion	Marion
Marki	Marki
Marki-*Alonia*	Marki-*Alonia*
Maroni	Maroni
Maroni-*Tsaroukkas*	Maroni-*Tsaroukkas*
Mathiatis	Mathiatis
Mazotos	Mazotos
Meniko	Menikon
Mersinaki	Mersinaki
Mitsero	Mitsero
Mitsero-*Kokkinopezoula*	Mitsero-*Kokkinopezoula*
Morphou	Morfou
Morphou-*Toumba tou Skourou*	Morfou-*Toumpa tou Skourou*
Mosphilia	Mosfilia
Myrtou-*Pigadhes*	Myrtou-*Pigades*
Nea Paphos	Nea Pafos
Nicosia	Lefkosia
Nicosia-*Ayia Paraskevi*	Lefkosia-*Agia Paraskevi*
Nicosia-*Hill of Ayios Georgios*	Lefkosia-*Hill of Agios Georgios*
Nicosia-*Leondari Vouno*	Lefkosia-*Leontari Vouno*
Ovgoros	Ovgoros
Pachna	Pakhna
Palaepaphos	Palaipafos
Palaepaphos (Kouklia)	Palaipafos (Kouklia)
Palaepaphos-*Kato Alonia*	Palaipafos-*Kato Alonia*
Palaepaphos-*Plakes*	Palaipafos-*Plakes*
Palaepaphos-*Skales*	Palaipafos-*Skales*
Paphos	Nea Pafos
Paphos	Pafos
Paphos-*Ammoi*	Pafos-*Ammoi*
Paphos-*Glyky Nero*	Pafos-*Glyky Neron*
Paralimni	Paralimni
Paralimni-*Nissia*	Paralimni-*Nissia*
Parekklisha-*Shillourokambos*	Parekklisia-*Skillourokampos*
Pera Chorio-*Moutti*	Pera Chorion-*Moutti*
Petra tou Limniti	Petra tou Limniti
Peyia	Pegeia
Philia	Filia
Philia-*Drakos*	Filia-*Drakos*
Phini	Foini
Polis Chrysochous	Polis Chrysochou
Polis Chrysochous *(Marion-Arsinoe)*	Polis Chrysochou (Marion-Arsinoi)
Polis Chrysochous-*Ayios Dhimitrios*	Polis Chrysochou-*Agios Dimitrios*

↖ Kaart van Cyprus met archeologische *sites* en plaatsen (© Kathrin Hero).

Polis Chrysochous-*Ayios Therapon*	Polis Chrysochou-*Agios Therapon*	Sotira-*Teppes*	Sotira-*Teppes*
Polis Chrysochous-*Koiladhes*	Polis Chrysochou-*Koilades*	Souskiou	Souskiou
Politiko-*Phorades*	Politiko-*Forades*	Souskiou-*Laona*	Souskiou-*Laona*
Pomos	Pomos	Souskiou-*Vathylakkos*	Souskiou-*Vathylakkos*
Potamia	Potamia	Souskiou-*Vathyrkakas*	Souskiou-*Vathyrkakas*
Potamia-*Ellines*	Potamia-*Ellines*	Stylli	Stylloi
Psematismenos	Psematismenos	Tamassos	Tamassos
Pyla	Pyla	Tamassos-*Chromatsouthkia*	Tamassos-*Chromatsoudia*
Pyla-*Kokkinokremnos*	Pyla-*Kokkinokremmos*	Timi-*Eliouthkia*	Timi-*Elioudia*
Pyla-*Vigla*	Pyla-*Vikla*	Tremithousa	Tremithousa
Pyrgos	Pyrgos	Troulli	Troulloi
Rantidhi	Rantidi	Tsambres	Tsampres
Rizokarpaso	Rizokarpason	Vasilia	Vasileia
Salamis	Salamis	Voni	Voni
Salamis-*Cellarka*	Salamis-*Kellarka*	Vouni	Vouni
Salamis-*Toumba*	Salamis-*Toumpa*	Vretsia-*Roudias*	Vretsia-*Roudias*
Sanida-*Moutti tou Ayiou Serkou*	Sanida-*Moutti tou Agiou Serkou*		
Sinda	Sinta		
Skouriotissa	Skouriotissa		
Soloi	Soloi		
Sotira	Sotira		
Sotira-*Kaminoudhia*	Sotira-*Kaminoudia*		

Aanbevolen literatuur

Het Cyprus Museum: geschiedenis van een collectie

Åström, P. & K. Nys, eds., 2007. *The Swedish Cyprus Expedition 80 Years. Proceedings of the Symposium in Honour of the Memory of Einar Gjerstad Held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 28 September 2007* (Studies in Mediterranean Archaeology Pocketbook 175). Sävedalen: P. Åströms Förlag.

Dikaios, P., 1961[3]. *A Guide to the Cyprus Museum*. Nicosia: Cyprus Government Printing Office.

Du Plat Taylor, J. & V. Seton Williams, 1938. *Classification of Pottery in the Cyprus Museum*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Gjerstad, E., et al., 1934. *The Swedish Cyprus Expedition Volume I. Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*. Stockholm: The Swedish Expedition.

Gjerstad, E., et al., 1935. *The Swedish Cyprus Expedition Volume II. Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*. Stockholm: The Swedish Expedition.

Gjerstad., E., et al., 1937. *The Swedish Cyprus Expedition Volume III. Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*. Stockholm: The Swedish Expedition.

Karageorghis, V., 1989. *The Cyprus Museum*. Nicosia: C. Epiphaniou Publications.

Markides, M., 1916[a]. *Annual Report of the Curator of Antiquities 1914*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Markides, M., 1916[b]. *Annual Report of the Curator of Antiquities 1915*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Markides, M., 1917. *Annual Report of the Curator of Antiquities 1916*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Merrillees, R.S., 2005. *The First Cyprus Museum in Victoria Street, Nicosia*. Nicosia: Moufflon Publications.

Merrillees, R.S., 2009. The Modern History of the First Lambousa Treasure of Byzantine Silverware from Cyprus. *The Antiquaries Journal* 89, 389-403.

Myres, J.L. & M. Ohnefalsch-Richter, 1899. *A Catalogue of the Cyprus Museum with a Chronicle of Excavations Undertaken since the British Occupation, and Introductory notes on Cypriote Archaeology*. Oxford: Clarendon Press.

Ohnefalsch-Richter, M., 1893. *Kypros, the Bible and Homer. Oriental Civilisation, Art and Religion in Ancient Times*. Londen: Asher.

Pilides, D., 2009. *George Jeffery: His Diaries and the Ancient Monuments of Cyprus Volumes I and II* Nicosia: Departement van Oudheden.

Pilides, D. 2012. From Treasure-hunting to Systematic Excavation, in *Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue Exhibition Catalogue*, eds. D. Pilides & N. Papadimitriou. Nicosia: Departement van Oudheden, 22-23.

Pilides, D., 2012. The SIMA Corpus of Antiquities: the Way Forward, in *Studies in Mediterranean Archaeology* 138, eds. J.M. Webb & D. Frankel. Uppsala: Åströms Förlag.

Pilides, D., 2016. Contextualising Collections in the Cyprus Museum and other Public Museums, Recent Projects, in *Ancient Cyprus Today. Museum Collections and New Research* (Studies in Mediterranean Archaeology Pocketbook 184), eds. G. Bourogiannis & C. Mühlenbock. Uppsala: Åströms Förlag, 3-11.

Pilides, D., 2018. Max Ohnefalsch-Richter, der rechtliche Rahmen und das Cyprus Museum, in *I don't know what I am myself, it is so very difficult to explain. Max Ohnefalsch-Richter (1850-1917) und die Archäologie Zyperns* (Studia Cyprologica Berolinensia 1), eds. S. Schmid & S.G. Horacek. Berlin: Logos Berlin, 187-204.

Pilides, D., 2018. Menelaos Markides, the First Curator of the Cyprus Museum, in *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides* (Studies in Mediterranean Archaeology 148), ed. J.M. Webb. Nicosia: Åström Editions, 9-16.

Schaeffer, C.F.A., 1936. *Missions en Chypre, 1932-1935*. Parijs: P. Geuthner.

Stewart, J.R., 1962. The Early Cypriote Bronze Age, in *The Swedish Cyprus Expedition Volume IV, Part 1A. The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus*, eds. P. Dikaios & J.R. Stewart. Londen: Swedish Cyprus Expedition, 205-401.

Webb, J.M., 2018. *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides* (Studies in Mediterranean Archaeology 148). Nicosia: Åström Editions.

Cypriotische oudheden in Leiden

Bastet, F.L., 1977. Sculptuur uit Cyprus te Leiden. *OMRO* 58, 197-220.

Brants, J.P.J., 1925. Cyprische kunst. *OMRO* 6, 1-12.

Lubsen-Admiraal, S.M., 1978-79. Cyprische terracotta's in Leiden. *OMRO* 59-60, 151-177.

Van steen tot voorwerp: de geologie van Cyprus

Kassianidou, V., 2013. The Production and Trade of Cypriot Copper in the Late Bronze Age. An Analysis of the Evidence. *Pasiphae* VII, 133-146.

Noller, J.S., I. Panayides & Z. Zomeni, 2011. Preliminary Field and GIS-based Assessment of Tsunami Hazard on Cyprus, in *Marine Geo-hazards in the Mediterranean* (CIESM Workshop Monographs 42), ed. F. Briand. Monaco: CIESM Publisher, 49-58.

Pulak, C., 1998. The Uluburun Shipwreck: An Overview. *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Excavation* 27, 188-224.

Soren, D. & E. Lane, 1981. New Ideas about the Destruction of Pafos, in *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Zomeni, Z., 2012. *Quaternary Marine Terraces on Cyprus: constraints on Uplift and Pedogenesis, and the Geoarchaeology of Palaipafos*, PhD dissertatie: Oregon State University.

Het neolithicum: immigraties van overzee

Dikaios, P., 1953. *Khirokitia*. Oxford: Oxford University Press.

Dikaios, P., 1961. *Sotira*. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Flourentzos, P., 2008. *The Neolithic Settlement of Paralimni*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Guilaine, J., F. Briois & J.D. Vigne, eds., 2011. *Shillourokambos: un établissement néolithique précéramique à Chypre* (Les Fouilles du Secteur 1, Editions Errance). Athene: École française d'Athènes.

Guilaine, J. & A. Le Brun, eds., 2003. *Le Néolithique de Chypre. Actes du colloque international organise par le Département des Antiquités de Chypre et l'École Française d'Athènes, Nicosie 17-19 mai 2001* (Bulletin de Correspondance Hellénique supplement 43). Athene: Bulletin de Correspondance Hellénique.

Le Brun, A., ed., 1984 (I); 1989 (II); 1994 (III, IV). *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre) I,II, III, IV*. Parijs: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Peltenburg, E., ed., 2003. *The Colonisation and Settlement of Cyprus, Investigations at Kissonerga-Mylouthkia 1976-1996* (Studies in Mediterranean Archaeology). Sävedalen: P. Åströms Förlag.

Simmons, A.H., 1999. *Faunal Extinction in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Todd, I.A., 1987 (I); 2005 (II). *Vasilikos Valley Project 6: Excavations at Kalavasos-Tenta* (Studies in Mediterranean Archaeology I, II). Göteborg (I), Sävedalen (II): P. Åströms Förlag.

Vigne, J.D., F. Briois & M. Tengberg, eds., 2017. *Nouvelles données sur les débuts du Néolithique à Chypre, Actes de la Séance de la Société Préhistorique Française, 18-19 March 2015*. Parijs: Société Préhistorique Française.

Het chalcolithicum: tradities en innovaties

Crooks, S., 2018. The Construction of Value in Chalcolithic Cyprus: the Picrolite Cruciform Figurines and Pendants, in *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, ed. B. Horejs, et al. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 397-410.

Düring, B.S,. et al., 2018. Metal artefacts in Chalcolithic Cyprus: New Data from Western Cyprus. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18, 11-25.

Kassianidou, V., 2013. Metals, in *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean 2*, ed. E. Peltenburg. Turnhout: Brepols, 231-249.

Papaconstantinou, D., 2013. Settlement Planning and Architecture, in *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, ed. E. Peltenburg. Turnhout: Brepols, 129-160.

Peltenburg, E., 1991. *A Ceremonial Area at Kissonerga*. Göteborg: P. Åströms Förlag.

Peltenburg, E., 2014. Cyprus during the Chalcolithic Period in *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*, eds. M. Steiner & A.E. Killebrew. Oxford: Oxford University Press, 252-264.

Peltenburg, E., 2018. The Entry of Cyprus into the Circum-Aegean World and the Growth of Regionalism on the Island, in *Communities in Transition: the Circum-Aegean Later Neolithic stages*, eds. S. Dietz et al. Athene: Oxbow Books, 458-467.

Webb, J.M. & D. Frankel, 2013. Cultural Regionalism and Divergent Social Trajectories in Early Bronze Age Cyprus. *American Journal of Archaeology* 117, 59-81.

De bronstijd: het belang van koper en handel

Kassianidou, V., 2009. Oxhide ingots in Cyprus, in *Oxhide Ingots in the Central Mediterranean*, eds. F. Lo Schiavo et al. Rome: CNR-Instituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 41-81.

Knapp, A.B., 2013. *The Archaeology of Cyprus. From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. New York: Cambridge University Press.

Knapp, A.B., 2018. *Seafaring and Seafarers in the Bronze Age Eastern Mediterranean***.** Leiden: Sidestone Press.

Knapp, A.B. & V. Kassianidou, 2008. The Archaeology of Late Bronze Age Copper Production: Politiko Phorades on Cyprus, *Anatolian Metal IV. Der Anschnitt* (Beiheft 21), ed. Ü Yalçin**.** Bochum: Dt. Bergbau-Museum, 135-147.

Papasavvas, G., 2009. *The Iconography of the Oxhide ingots*, in *Oxhide Ingots in the Central Mediterranean*, eds. F. Lo Schiavo et al**.** Rome: CNR-Instituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 83-132.

Pilides, D. & N. Papadimitriou, eds., 2012. *Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Porada, E., 1976. Three Cylinder Seals from Tombs 1 and 2 of Hala Sultan Tekke, in *Hala Sultan Tekke* 1. *Excavations 1897-1971* (Studies in Mediterranean Archaeology 45.1), eds. P. Åström, D.M. Bailey & V. Karageorghis. Göteburg: P. Åströms Förlag, 99-103.

Stos-Gale, Z.A., 2015. Patterns of Trade in Cypriot Copper in the Bronze Age Eastern Mediterranean revealed using Data from Oxford Archaeological Lead Isotope Database (OXALID), in *Copper and Trade in the South-eastern Mediterranean: Trade Routes of the Near East in Antiquity* (British Archaeological Reports International Series 2753), eds. K. Rosińska-Balik et al. Oxford: Oxford University Press, 111-122.

Webb, J.M. et al., 2006. Early Bronze Age Metal Trade in the Eastern Mediterranean. New Compositional and Lead Isotope Evidence from Cyprus. *Oxford Journal of Archaeology* 25, 261-288.

De ijzertijd: het tijdperk van de koninkrijken

Amadasi, M.G.G & V. Karageorghis, 1977. *Fouilles de Kition. III. Inscriptions phéniciennes*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Aupert, P., 1996. *Guide d'Amathonte*. Parijs: École français d'Athènes.

Bell, C., 2006. *The Evolution of Long-Distance Trading Relationships across the LBA/ Iron Age Transition on the Northern Levantine Coast: Crisis, Continuity and Change* (BAR International Series 1574). Oxford: BAR Publishing.

Buitron-Oliver, D., 1997. Kourion: the Evidence for the Kingdom from the 11th to the 6th Century B.C. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 308, 27-36.

Childs, W.A.P., 2012. Marion: A city-kingdom of ancient Cyprus, in *City of Gold: The Archaeology of Polis Chrysochous*, eds. W.A.P. Childs, J.S. Smith & J.M. Padgett. Princeton: Princeton University Art Museum, 91-106.

Destrooper-Georgiades, A., 1993. Continuités et ruptures dans le monnayage chypriote à l'époque achéménide, *Transeuphratène* 6, 87-101.

Destrooper-Georgiades, A., 2004. Pouvoirs, sociétés et religions dans les monnayages chypriotes à l'époque perse, *Transeuphratène* 28, 77-89.

Faegersten, F., 2003. *The Egyptianizing Male Limestone Statuary from Cyprus: a Study of a Cross-Cultural Eastern Mediterranean Votive Type*. Lund: Lund University Press.

Fourrier, S., 2007. *La coroplastie chypriote archaïque: Identités culturelles et politiques à l'époque des royaumes* (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 46). Parijs: De Boccard.

Hadjicosti, M., 2013. Case study: Idalion, in *Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue*, eds. D. Pilides & N. Papadimitriou. Nicosia: Departement van Oudheden, 66-67.

Hermary, A., 1985. Un nouveau chapiteau hathorique trouvé à Amathonte. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, 657-708.

Hermary, A., 1989. *Musée du Louvre, Département des antiquités orientales. Catalogue des antiquités de Chypre. Sculptures*. Parijs: Ed. de la Réunion des musées nationaux.

Iacovou, M., 2008. Cultural and Political Configurations in Iron Age Cyprus: the Sequel to a Protohistoric Episode. *American Journal of Archaeology* 112, 625-657.

Iacovou, M., 2013. Historically Elusive and Internally Fragile Island Polities: The Intricacies of Cyprus's Political Geography in the Iron Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 370, 15-47.

Karageorghis, V., 1967-1978. *Excavations in the Necropolis of Salamis* 3-5 & 7. Nicosia: Departement van Oudheden.

Karageorghis, V., 1983. *Palaepaphos-Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus* (Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3). Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.

Kassianidou, V., 2012. The origin and use of metals in Iron Age Cyprus, in *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, ed. M. Iacovou. Nicosia: Kailas Printers & Lithographers, 239-269.

Luckenbill, D.D., 1968. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. New York: Greenwood Press.

Markou, E., 2011. *L'or des rois de Chypre: numismatique et histoire à l'époque classique* (Meletimata 64). Athene: Centre de recherches de l'antiquité Grecque et Romaine.

Masson, O., 1983. *Les inscriptions chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté* (Études chypriotes 1). Parijs: De Boccard.

Matthäus, H., 2007. The Royal Tombs of Tamassos. Burial Gifts, Funeral Architecture and Ideology. *Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes* 37, 211-230.

Nicolaou, K., 1976. *The Historical Topography of Kition* (Studies in Mediterranean Archaeology 18). Göteburg: P. Åströms Förlag.

Papantoniou, G., 2013. Cypriot Autonomous Polities at the Crossroads of Empire: The Imprint of a Transformed Islandscape in the Classical and Hellenistic Periods. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 370, 169-205.

Pilides, D. & A. Destrooper-Georgiades, 2008. A Hoard of Silver Coins from the Plot on the Corner of Nikokreontos and Hadjopoullou Streets (East Extension of the Settlement of the Hill of Agios Georgios, Lefkosia), *Report of the Department of Antiquities*. Nicosia: Departement van Oudheden, 315-335.

Pilides, D. & J.P. Olivier, 2008. A Black-Glazed Cup from the Hill of Agios Georgios, Lefkosia, Belonging to a 'Wanax', *Report of the Department of Antiquities*. Nicosia: Departement van Oudheden, 337-352.

Reyes, A.T., 1994. *Archaic Cyprus: A Study of the Textual and Archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.

Satraki, A., 2013. The Iconography of *Basileis* in Archaic and Classical Cyprus: Manifestations of Royal Power in the Visual Record. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 370, 123-144.

Sherratt, S.E., 1994. Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical Innovation in the 12th-11th Century Cyprus, in *Cyprus in the 11th century BC: Proceedings of the International Symposium Organised by the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus and the Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia, 30-31 October 1993*, ed. V. Karageorghis, Athene: A.G. Leventis Foundation, 59-107.

Stylianou, P.J., 1989. *The Age of the Kingdoms, A Political History of Cyprus in the Archaic and Classical periods*. Nicosia: Idruma Arhiepiskopou Makariou 3.

Ulbrich, A., 2008. *Kypris. Heiligtümer weiblicher Gottheiten in der kyproarchaischen und kyproklassischen Epoche (Königszeit)*. Münster: Ugarit-Verlag.

Yon, M., 1997. Kition in the Tenth to Fourth Centuries BC. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 308, 9-17.

Yon, M., 2004. *Kition dans les textes. Testimonia litteraires et epigraphiques et Corpus des inscriptions* (Kition-Bamboula 5). Parijs: Éd. Recherche sur les Civilisations.

Yon, M. & F. Malbran-Labat, 1995. La stèle de Sargon II à Chypre, in *Khorsabad, le palais de Sargon II, roi d'Assyrie*, ed. Caubet. Parijs: Documentation française, 159-179.

Buitenlands bestuur: de Hellenistische en Romeinse perioden

Bagnall, R. 1976. *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*. Leiden: Brill.

Barker, C., 2004. A Unique Burial Custom Involving Rhodian Amphorae at the 'Tombs of the Kings' in Nea Paphos, Cyprus, in *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 26-29 September 2002* (Monograph of the Danish Institute at Athens 5), ed. J. Eiring & J. Lund. Aarhus: Aarhus University Press, 73-84.

Barker, C., 2013. Rhodian Amphorae from Cyprus: A Summary of the Evidence and the Issues, in *The Transport Amphorae and Trade of Cyprus*, eds. M. Lawall & J. Lund. Aarhus: Aarhus University Press, 101-110.

Caubet, A., 1988. Archéologie et médicine. L'exemple de Chypre. *Dossiers Histoire et Archéologie* 123, 76-81.

Connelly, J.B., 1988. *Votive Sculpture of Hellenistic Cyprus*. New York: New York University Press & J. Paul Getty Trust.

Daszewski, W.A., 1985. *Dionysos der Erlöser: griechische Mythen im spätantiken Cypern*. Mains am Rhein: P. von Zabern.

Daszweski, W.A., 1994. Marble Sculptures in Nea Paphos, Cypriote or imported?, in *Cypriote stone sculpture: Proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studies, Brussels-Liège, 17-19 May, 1993*, eds. F. Vandenabeele & R. Laffineur. Brussel: Buteneers s.p.r.l., 153-160.

Daszewski, W.A. & D. Michaelides, 1988. *Guide to the Paphos Mosaics*. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Fejfer, J., 2013. Marble Mania: Code-Switching in Roman Cyprus? *HEROM* 2, 167-197.

Guimier-Sorbets, A.-M., 2009. L'iconographie des mosaïques hellénistiques de Chypre, in *Actes du Colloque 'Chypre à l'époque hellénistique et impériale' Recherches récentes et nouvelles découvertes. Nanterre-Paris, 25-26 septembre 2009* (Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes 39), eds. A.M. Guimier-Sorbets & D. Michaelides. Parijs: De Boccard, 141-152.

Guimier-Sorbets, A.-M. & D. Michaelides, eds., 2009. *Actes du Colloque 'Chypre à l'époque hellénistique et impériale', Recherches récentes et nouvelles découvertes. Nanterre-Paris, 25-26 septembre 2009* (Cahiers du Centre d'Études Chypriotes 39). Parijs: De Boccard, 113-139.

Guimier-Sorbets, A.-M. & D. Michaelides, 2009. Alexandrian Influences on the Architecture and Decoration of the Hellenistic Tombs of Cyprus, in *Egypt and Cyprus in Antiquity: Proceedings of the International Conference: Nicosia, 3-6 April 2003*, eds. D. Michaelides, V. Kassianidou & R. Merrillees. Oxford: Oxbow Books, 216-233.

Guimier-Sorbets, A.-M. & D. Michaelides, 2016. Funerary Architecture and other Underground Structures in Hellenistic Cyprus and Rhodes, in *Hommage à Antoine Hermary: Colloque "Chypre et les grandes îles de Méditerranée", Marseille, 16-17 Octobre 2015* (Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes 46), eds. S. Fourrier, J.C. Sourisseau & H. Tréziny Fourrier. Parijs: De Boccard, 305-322.

Karageorghis, V. & C. Vermeule, 1964. *Sculptures from Salamis II*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Hadjisavvas, S., 2017. *Digging Up The Tombs of the Kings. A World Heritage Site*. Nicosia: Napaphos Publishers.

Michaelides, D., 1992[2], *Cypriot Mosaics*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Michaelides, D., 1984. *A Roman Surgeon's Tomb from Nea Paphos*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Michaelides, D., 1996. The Economy of Cyprus During the Hellenistic and Roman Periods, in *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, eds. D. Michaelides & V. Karageorghis. Nicosia: Litographica, 139-152.

Michaelides, D., 1997. Roman Cyprus, in *Cypern I historiens spegel* (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature 146), ed. L. Linge. Göteborg: P. Åströms Förlag.

Michaelides, D., 2011. Medicine in Ancient Cyprus, in *Greek Research in Australia. Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, June 2009*, eds. M. Rossetto et al. Adelaide: S. Aust., 93-106.

Michaelides, D., et al., (verwacht). Re-examining some of the Tomb Paintings of *Nea Paphos*, in: *International Colloquium, Nea Paphos and Western Cyprus. New Archaeological and Historical Perspectives, Kouklia and Paphos 11-15 October 2017*, eds. C. Balandier, D. Michaelides & E. Raptou. Bordeaux.

Michaelides, D., & G. Papantoniou, 2019. The Advent of Hellenistic Cyprus, in *Les royaumes de Chypre à l'épreuve de l'histoire. Transitions et ruptures de la fin de l'âge du Bronze au début de l'époque hellénistique* (Supplément du Bulletin de Correspondance Hellénique 60), eds. A. Cannavò & L. Thély. Athene: École française d'Athènes, 267-290.

Mitford, T.B., 1980. Roman Cyprus, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 7.2, 1285-384.

Vermeule, C., 1976. *Greek and Roman Cyprus: Art from Classical through Late Antique Times*. Boston Museum of Fine Arts.

Vessberg, O. & A. Westholm, 1956. *The Swedish Cyprus Expedition Volume IV: The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*. Stockholm: The Swedish Expedition.

Byzantijns Cyprus: de komst van het christendom

Costello, B., 2016. *Architecture and Material Culture from the Earthquake House at Kourion, Cyprus: a Late Roman non-Elite House Destroyed in the 4th century AD*. Oxford: BAR Publishing.

Fejfer, J., 1995. *Ancient Akamas, volume I: Settlement and Environment*. Aarhus: Aarhus University Press.

Hadjichristophi, F., 2006. Identités chrétiennes et païennes dans l'art paléochrétien de Chypre, in *Identités croisées*

en un milieu méditerranéen: le cas de Chypre: Antiquityé-Moyen âge, eds. S. Fourrier & G. Grivaud. Mont-Saint-Aignan: Publications des Universités de Rouen et du Havre, 207-221.

Hadjichristophi, F., 2012. L'âge des basiliques, in *Chypre entre Byzance et l'Orient IVe – XVIe siècle*, eds. J. Durand & D. Giovannoni. Parijs: Louvre éditions, 28-37.

Horster, M., D. Nicolaou & S. Rogge, eds., 2018. *Church Building in Cyprus (Fourth to Seventh Centuries): A Mirror of Intercultural Contacts in the Eastern Mediterranean*. Münster & New York: Waxmann Verlag.

Manning, S. et al., 2002. *The Late Roman Church at Maroni Petrera: Survey and Salvage Excavations 1990-97 and Other Traces of Roman Remains in the Lower Maroni Village, Cyprus*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.

Megaw, A.H.S., 1976. Interior Decoration in Early Christian Cyprus, in *Rapports et co-rapports, XVe Congrès International d'Études Byzantines*, eds. C. Delvoye, A.H.S. Megaw & A. Papageorgiou. Athene.

Megaw, A.H.S., 1985. Mosaici parietali paleobizantini di Cipro, in *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina: seminario internazionale di studi su "Cipro e il Mediterranio orientale", Ravenna, 23-30 Marzo 1985*, Istituto di antichità ravennati e byzantine. Ravenna: Edizioni del Girasole, 173-98.

Megaw, A.H.S., 2008. *Kourion: Excavations in the Episcopal Precinct* (Dumbarton Oaks Studies XXXVIII). Washington DC: Dumbarton Oaks.

Metcalf, D., 2009. *Byzantine Cyprus 491-1191*. Nicosia: Cyprus Research Centre.

Michaelides, D., 1988. Mosaic Pavements from Early Christian Cult Buildings in Cyprus, in *Mosaic Floors in Cyprus* (Biblioteca di "Felix Ravenna" 3), eds. V. Daszewski & D. Michaelides. Ravenna: Edizioni del Girasole, 81-151.

Michaelides, D., 1993. *Opus sectile* in Cyprus, in *The Sweet Land of Cyprus, The 25th Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, eds. A.A.M. Bryer & G.S. Georgallides. Nicosia: Cyprus Research Centre 69-114.

Michaelides, D., 1992. *Cypriot Mosaics*. Nicosia: Departement van Oudheden.

Michaelides, D. & M. Parani, eds., 2013. *The Archaeology of Late Antique and Byzantine Cyprus (4th-12th centuries AD). Conference in Honour of Athanasios Papageorghiou* (Centre d'Études Chypriotes 43). Paris: Cahiers du Centre d'Études Chypriotes, 11-328.

Papacostas, T., 2001. *The Economy of Late Antique Cyprus*, in *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford – 29th May, 1999*, eds. S. Kingsley & M. Decker. Oxford: Oxbow Books, 107-128.

Papageorghiou, A., 1993. Cities and Countryside at the End of Antiquity and the Beginning of the Middle Ages in Cyprus, in *The Sweet Land of Cyprus, The 25th Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies Birmingham, March 1991*, eds. A.A.M. Bryer & G.S. Georgallides. Nicosia: Cyprus Research Centre, 27-51.

Rapp, Cl., 2014. Christianity in Cyprus in the Fourth to Seventh Centuries, in *Cyprus and the Balance of Empires: Art and Archaeology from Justinian to the Coeur de Lion*, eds. C.A. Stewart, T. Davis & E.W. Carr. Boston: American Schools of Oriental Research, 29-38.

Rautman, M., 2001. Rural Society and Economy in Late Roman Cyprus, in *Urban Centres and Rural Contexts in Late Antiquity*, eds. T.S. Burns & J.W. Eadi. Michigan: Michigan State University Press, 241-262.

Rautman, M., 2003. A Cypriot Village of Late Antiquity: Kalavasos-Kopetra in the Vasilikos Valley. *Journal of Roman Archaeology* (Supplementary Series 52). Portsmouth: Thomson-Shore.

Roux, G., 1998. *La basilique de la Campanopetra* (Salamine de Chypre 15). Paris: De Boccard.

Tihn, T.T., 1985. *Soloi, Dix campagnes de fouilles (1964-1974), 1: La Basilique*. Sainte-Foy: Presses de l'Université Laval.

Cyprus

Eiland in beweging

Cyprus kent een lange en veelbewogen geschiedenis. Het eiland ligt in het oostelijk Middellandse Zeegebied, waar in de oudheid de culturen van Anatolië, Assyrië, de Levant, Egypte en Griekenland bloeiden. Elk van deze grote beschavingen heeft haar stempel gedrukt op de geschiedenis van Cyprus, door handelscontacten, immigraties, conflicten en technische innovaties. De winning van koper in het Troödosgebergte leidde tot levendige handel en grote rijkdom van de verschillende koninkrijken die het eiland telde. Deze onafhankelijke staten onderhielden contacten met alle hen omringende rijken, hetgeen leidde tot een culturele versmelting van talen, gebruiken en religies. Toch zijn er elementen die door de eeuwen heen als typisch Cypriotisch kunnen gelden: de enorme verering van de godin Aphrodite, die geboren werd uit de zee aan de westkust van het eiland, het unieke karakter van de kunst in de brons- en ijzertijd en het vermogen om vreemde invloeden op te nemen en toch het eigen karakter te behouden.

In deze publicatie maakt u kennis met de belangrijkste aspecten van Cyprus' oudheid. Een internationaal team van specialisten heeft bijdragen geleverd over uiteenlopende onderwerpen uit de lange Cypriotische geschiedenis. U maakt kennis met de vroegste bewoners van het eiland, die met bootjes en vlotten vanuit Anatolië de zee overstaken, met veestapel en al. En met de schepen, die geladen met tonnen aan ruw koper aan hun reis door het Middellandse Zeegebied begonnen. Ook de geschiedenis van het archeologisch onderzoek komt in dit boek aan bod, van de lukrake plunderingen in de 19de eeuw tot het moderne wetenschappelijke onderzoek. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan de topstukken van Cypriotische kunst uit de musea van Cyprus, Stockholm en Leiden. Deze publicatie verschijnt naar aanleiding van de tentoonstelling 'Cyprus – eiland in beweging' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

sidestonepress

ISBN: 978-90-8890-854-5

9 789088 908545 >

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN